

doi: 10.32612/uw.2543618X.2019.pp.319-387

Przegląd Środkowo-Wschodni, 4, 2019

ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20190412

Data przesłania: 28.03.2018

Data akceptacji: 23.05.2018

Hubert Kuberski

Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk

h.kuberski@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0450-2537

SS-Sonderkommando Dirlewanger na okupowanych terenach na Białorusi (marzec–grudzień 1942)*

Jednostka dowodzona przez Oskara-Paula Dirlewangera zastępowała z licznych zbrodni i barbarzyństw dokonanych na niebywałą skalę. Słowiańscy „Untermenschen” – Białorusini, Rosjanie, Polacy i Słowacy – stanowili część żołnierzy Dirlewangera. Przeznaczona do walki z partyzantami jednostka Dirlewangera wkrótce została przemianowana w „Bandenbekämpfung” (do walki z bandami) w celu podkreślenia upokorzenia wroga. Jednostka ta brała czynny udział w licznych akcjach pacyfikacyjnych na terenie Polski, Białorusi i Rosji, podczas których dopuszczano się licznych zbrodni i masakr na ludności cywilnej. Na podstawie źródeł niemieckich i sowieckich artykuł ukazuje działalność tej jednostki w roku 1942.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, Białoruś, okupacja, Oskar-Paul Dirlewanger

Służba Wilddiebkommando (tak też był określany oddział Dirlewangera) na spokojnym zapleczu w GG zakończyła się z początkiem 1942 r. SS-Sdr.Kdo Dirlewanger przebywało do 25 stycznia 1942 r. w Lublinie. Jego wycofanie miało nastąpić następnego dnia, o czym byli powiado-

* Niniejszy tekst powstał w wyniku realizacji projektu badawczego pt. „Studium przypadku SS-Sonderkommando Dirlewanger – oddziały i jednostki obcokrajowców w zmaganiach wojennych dwóch imperiów (III Rzeszy i ZSRR) w latach 1940–1945”, nr UMO-2014/13/N/HS3/04429, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

mieni SS-Gruf. Krüger i SS-Brigf. Globocnik. Jednocześnie osiągnięcie nowego rejonu dyslokacji nastąpić miało 1 lutego wraz z całym uzbrojeniem i wyposażeniem na terenie podległym SS-Ogruf. Jeckelnowi. SS-Gruf. Berger poinformował Dirlwängera o tym 16 stycznia, a potwierdził jedenaście dni później, SS-FHA zaś faktycznie i bezpośrednio zaczął od 9 lutego 1942 r. podlegać administracyjnie. Jednocześnie dotychczasowa służba wpłynęła na awansowanie 8 lutego 1942 r. Dirlwängera do stopnia SS-Sturmbannführera d. R. der Waffen SS (z datą wsteczną 9 listopada 1941 r.). Było to możliwe jeszcze dzięki sierpniowemu wnioskowi Globocnika, jeszcze przed diametralną zmianą relacji między Austriakiem a Szwabem¹.

Przed dyslokacją Wilddiebkommando „zgodnie z dyspozycją z 28 stycznia 1942 r. Ab.t V/SS-Mot/2” zostały przydzielone z magazynu w Schröttersburgu (Płock): jeden samochód osobowy Ford, lekka ciężarówka Opel, jedna średnia ciężarówka Tatra, 12 ciężkich motocykli Zundapp oraz jedna średnia ciężarówka z Oranienburga zaplanowana jako pojazd ciągnący kuchni polowej. Transport oddziału obejmował jednego oficera, siedmiu podoficerów, 60 żołnierzy, 25 koni, jeden samochód osobowy, trzy ciężarówki, kuchnię polową, pięć podwód, dwoje sań, 13 motocykli z koszami – rozmieszczonych w trzech wagonach towarowych. W efekcie decyzji zapadłych w Berlinie Wilddieb-

¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN), GK 151/11/dok prok, t. 43, k. 125, *doc. no-2921 – Der SSPF im Distrikt Lublin, Ha/Fu. Tgb.Nr. 996/41, Beförderung des SS-Standartenführers Dirlwanger, Hauptsturmführer d.R. zum Sturmbannführer d.R.*; 05.08.1941; stenogram, t. 20 (*Examination of Gottlob Berger*, s. 6117); Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA), RS 3-36/8, k. 110 (*SS-Führungshauptamt, Kommandoamt der Waffen-SS, Abt. Ia, Tgb.Nr. 524/42, Sonderkommando „Dirlwanger”*; 29.01.1942); RS 3-36/11b, k. 167 (*Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und. des SD für den Distrikt Lublin – Fernschreibstelle [SS-Stubaf. Dirlwanger beim SS-und. Polizeiführer; Lublin]*; 16.01.1942); przy czym już w tym ostatnim dokumencie był nazywany SS-Sturmbannführerem, a istnieje dokument mówiący o tym już 5 sierpnia 1940 r.; BA-MA, RS 3-36/11b, k. 175 (*Der Kommandeur der Sicherheitspolizei im Distrikt Lublin – Fernschreibstelle [An das Sonderkommando SS-Stubaf. Dr. Dirlwanger Lublin – ueber Hoeh. SS-u. Polizeifuehrer]*; 27. 01.1942).

kommando zostało przerzucone transportem kolejowym przez Kowel i Korosteń, trafiając 10 lutego do Mohylewa². Oddział został zakwaterowany w dawnym szpitalu psychiatrycznym w mohylewskim parku leśnym Piačerski³.

Z drugiej strony należy przywołać zeznania Jakowa Orłowa, który wspominał rozmieszczenie sił niemieckich w Mohylewie i choć nie wymieniał z nazwy oddziału, to prawdopodobnie mogło to być SS-Sonderkommando Dirlwanger: „W budynku [mohylewskiego obwodowego] ludowego komisariatu spraw wewnętrznych by umieszczony szpital i niemieckie oddziały SS. One także zajmowały 100-mieszkaniowy dom, położony niedaleko budynku NKWD”. Tymczasem partyzant Kołobowy zeznawał jeszcze co innego: „4. Budynek byłego UNKWD – ul. Lieninskaja 52. Rozmieścił się tam sztab jakiegoś oddziału wojskowego. [...] 5. Były dom mieszkalny współpracowników NKWD (100 mieszkaniowy) ul. Lieninskaja 96. W obecnych czasach w pełni

²BA-MA, RS 3-36/11b, k. 29 (*Der Kommandeur der Sicherheitspolizei im Distrikt Lublin – Fernschreibstelle, SS-FHA 160 4.2.42 140 = KG [An SS-Sonderkommando Sturmbannführer Dirlwanger – Standortkommandantur Lublin]*; 4.02.1942); k. 172 (*Fernschreiben dringend [An Kommandoamt der Waffen SS, Abt. Ia]*; b.d).

³Na początku wojny niemiecko-sowieckiej w Mohylewskim republikańskim szpitalu psychiatrycznym było hospitalizowanych ponad 1200 pacjentów. Rozkaz SS-Hauptsturmführera (wg drugiej wersji zwykłego Dolmetschera) Adolfa Prieba z 23 sierpnia 1941 r. doprowadził do zabicia 700 pacjentów ze szpitala w doraźnie utworzonej komorze gazowej (oraz drugiej zainstalowanej na ciężarówce „Adler” – razem z pacjentami zginął główny lekarz szpitala psychiatrycznego w Mohylewie, dr Meer Klipcan. Pozostałych 500 chorych psychicznie pacjentów zostało zastrzelonych w styczniu 1942 r. Ich ciała zostały wywiezione i pochowane w rowach przeciwczołgowych pod Mohylewem – wieś Novaje Paškava i w lesie pod wsią Kazimiraŭka. W ten sposób Niemcy „znaleźli miejsce” do zakwaterowania dla SS-Sdr.Kdo Dirlwanger, *vide*: A. Фридман, И. Шендерович, *Уничтожение пациентов Могилевской психолечебницы – путь к созданию нового поколения «душегубок»* [в:] *История могилевского еврейства: документы и люди*. Кн. 2. Ч. 2, сост.: А. Литин, И. Шендерович, Могилев 2010, с. 190–197; U. Winkler, G. Hohendorf, „*Nun ist Mogiljow frei von Verrückten*”. *Die Ermordung der Psychiatriepatient Innen in Mogilew 1941/42* [in:] B. Quinkert, P. Rauh, U. Winkler (eds.), *Krieg und Psychiatrie 1914–1950, Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus*, Göttingen 2010, s. 75–103.

zasiedlony niemieckimi oficerami”, co niestety nie przybliży nas do wyjaśnienia tej zagadki⁴.

Wilddiebkommando znalazło się pod taktyczną kontrolą Wyższego Dowódcy Policji i SS Rosja-Środek (HSSPF „Rußland-Mitte”), SS-Obergruppenführera und General der Polizei Ericha von dem Bacha. Ów niemiecki siepacz jako świadek w Norymberdze zapewniał, że Dirlwanger był podporządkowany mu „około sześciu tygodni” (*sic!*) – faktycznie Dirlwanger nieformalnie cały czas podlegał SS-HA i SS-Obergruppenführerowi Bergerowi⁵.

Tymczasem początkowo ten sam funkcjonariusz SS w randze SS-Obergruppenführera na stanowisku HSSPF für Heeresgruppe C podlegał dowodzącemu obszarem tyłowym H.Gr. „Mitte” o numerze „102”, czyli (Befehlshaber der Rückwartigen Heeresgebiet 102), którym był General der Infanterie, Max von Schenckendorff. Obaj dowódcy znali się jeszcze z I wojny światowej, gdy ich relacje służbowe były podobnego rodzaju. Ci dwaj Niemcy, służąc na białoruskim zapleczu frontu wschodniego, mieli zająć się masową eksterminacją i eksploatacją żydowskich, a wkrótce i słowiańskich *Untermenschen* – obaj też unikając

⁴ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 1450, воп. 2, спр. 1300, арк. 120адв. (*беседа с Орловым Яковом Степановичем*; 23.03.1943); арк. 136 (*из беседы с партизаном т. Колобовым о положении в гор. Могилеве*; 9.12.1942).

⁵ Erich v.d. Bach miał poważne kłopoty z datami, starając się zawsze wybielić przed obliczem sądu lub amerykańskich prokuratorów, stąd tylko „sześciotygodniowa” podległość Dirlwangerowi, a nie faktyczna, ponad 20-miesięczna. Druga wersja mówi o umieszczeniu w mohylewskim szpitalu niemieckiego lazaretu polowego od 22 stycznia 1942, o czym wspominał A. Stiepanow, *vide*: AIPN BU, GK 151/11/stenogram, t. 14 (*Examination of Erich v.d. Bach*, s. 4281); Anonim, *Erinnerungen an das SS-Sonderkommando „Dirlwanger”*, Hrsg. Rolf Michaelis, Berlin 2011, s. 21; P. W. Blood, *Hitler's Bandit Hunters. The SS and the Nazi Occupation of Europe*, Washington D. C. 2006, p. 52–53, 62, 68–69 (po polsku: *Siepacze Hitlera. Oddziały specjalne SS do zwalczania partyzantki*; redakcja wydawnictwa „Bellona” poddała książkę kastracji merytorycznej – została pozbawiona niezwykle ważkich 40 stron przypisów oraz przetłumaczona z licznymi błędami); Ch. Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*, Hamburg 1999, s. 928; Д. Жуков, И. Ковтун, *Охотники за партизанами. Бригада Дирлвангера*, Москва 2013, с. 78.

odpowiedzialności prawnej za hekatombę ofiar na podległych sobie terenach⁶.

SS-Sonderkommando Dirlwanger znalazło się w Komisariacie Generalnym Białoruś pośród innych oddziałów niemieckiego Wehrmachtu, policji i SS, wliczając w to cudzoziemski ochotniczy autorament. Warto wspomnieć chociażby Sonderabteilung kapitanów Giesego i Dietricha, łotewski 17. Lett.-Schutzmannsch.-Batl., francuski I., a wkrótce i III. batalion LVF (działające oddzielnie) czy „niewinnie” wyglądające pododdziały NSKK, TN i OT. Ponadto Befehlshaber d.rück.Heeresgebietes Mitte, gen. von Schenkendorffowi były podporządkowane cztery dywizje zabezpieczenia (201., 203., 221. i 286.). Wehrmacht reprezentowały Abwehrgruppe, rozmieszczone w każdym większym mieście okręgowym oraz oddziały Tajnej Policji Polowej (Geheime Feldpolizei – GFP lub Gefepo) i Żandarmerii Polowej (Feldgendarmarie), z istniejących w 1942 r. 83 GFP, większość działało na zapleczu frontu wschodniego. „Podporządkowanie [Wilddiebkommando strukturom SS-HA. – H. K.] odnosiło się do rekrutacji, wyposażenia, uzbrojenia, dostaw i wszystkiego, co żołnierze potrzebują, z wyjątkiem amunicji, którą otrzymywali z Wehrmachtu” – odpowiadał von dem Bach w trakcie Trybunału Norymberskiego na pytania obrońcy Bergera, dr. Fröschmanna⁷.

⁶ M. Berenbaum, A. J. Peck, *The Holocaust and History. The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*, Washington, Bloomington, Indianapolis 2004, p. 276–277; A. Munoz, O. Romanko, *Hitler's White Russians: Collaboration, Extermination and Anti-Partisan Warfare in Byelorussia, 1941–1944*, Bayside 2003, p. 22.

⁷ Szefem sztabu w Befehlshaber d.rück.Heeresgebietes Mitte był Oberstleutnant Friedrich Rübesamen. Kierował on do walki, między innymi batalion I/IR 638 powstał w grudniu 1941 r. z połączenia dwóch batalionów LVF, zaś III. batalion był od grudnia 1941 r. do lutego 1942 r. trenowany w Heidelager w GG i trafił jako uzupełnienie do 221. Dywizji Zabezpieczenia. Około dwustu ochotników stanowili północnoafrykańscy Arabowie, *vide*: Archiwum Akt Nowych (AAN), T-175, rol. 220, kl. 2758080 (*Der HSSPF Rußland Mitte, Dienststellen*, 11.03.1942); AIPN BU, GK 151/11/ stenogram, t. 14 (*Examination of Erich v.d. Bach*, s. 4300–4301); BA-MA, RH 22/228, k. 13–58, szcz. 14, 28 (*Kriegsranngliste der Offiziere, Sanitäts- und Vete-*

Pierwszymi zadaniami dla SS-Sonderkommando Dirlewanwager były funkcje wartownicze i strażnicze w Mohylewie. Szczególnie że pod jego nadzorem znajdowały się resztki getta mohylewskiego po październikowych egzekucjach przeprowadzonych przez Polizei Regiment „Mitte”. Nie wiemy nic o udziale podwładnych Dirlewanwagera w ostatnich zbrodniach mohylewskich Żydów, które miały miejsce w dniach 6–30 marca 1942 r., gdy pod miastem zostało zabitych 1551 Żydów i 33 Romów (w tym czasie SS-Sdr.Kdo. Dirlewanwager walczyło po raz pierwszy z partyzantami sowieckimi). Ponadto doszło 26 maja 1942 r. do przewiezienia 400 Żydów ze Słonima do Mohylewa. W tym samym miesiącu doszło do zamordowania 30 Żydów w mohylewskim areszcie. Wiemy natomiast o ich służbie w getcie, o czym wspominał anonimowy żołnierz: „W domach getta nie było elektryczności. Tam zawsze było ciemno i ponuro. Okna były często zasłonięte, zabite, okien nie było. Wewnątrz paliły się woskowe i tłuste świece. Przestrzeń życiowa była ograniczona i ciasna. [Tam] gdzie mogło rozmieścić się ośmiu ludzi, żyło 10 lub 20. Kiedyś zaszliśmy z latarkami kieszonkowymi do pokoju i odsunęliśmy zasłony, kolbami karabinów wybiliśmy tablice przybite do okien i zobaczyliśmy przestraszone twarze. W związku z rezygnacją z higieny wnętrza pomieszczeń strasznie pachniały. [...] W ramach poszukiwań nigdy nie strzelaliśmy, ani nikogo nie zabiliśmy. Pamiętam, że członek naszego kommando [oddziału] niejednokrotnie strzelał do ludzi. [...] Nie uwierzycie, jeśli powiem, że niektórzy Żydzi w czasie obław uciekali w tym celu, aby ukryć cenne przedmioty. Myślę, że dla nich, ozdoby biżuteryjne lub jakiegokolwiek dzieła sztuki były ważniejsze, niż cokolwiek do zjedzenia”⁸.

rinäroffiziere und ob. Beamtes des Stabes Befehlshaber d.rück.Heeresgebietes Mitte, Stand:25.1.42); R. Forbes, *For Europe. The French Volunteers of the Waffen SS*, Solihull 2006, p. 123–125; H. Heer, *Vernichtungskrieg Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944*, Hamburg 1995, s. 346; A. Munoz, O. Romanko, *op. cit.*, p. 22–23.

⁸ Anonim, *op. cit.*, s. 22; И. Шендерович, *Хроника уничтожения евреев Могилева* [в:] *История могилевского...*, с. 202.

Wilddiebkommando wyruszyło na pierwszy bój z sowieckimi partyzantami w białoruskich lasach pomiędzy Baranowiczami, Orszą, Mołodecznem i Bobrujskiem. Komunistyczna guerrilla rozpoczęła wiosną 1942 r. konsolidowanie szeregów przed poważniejszą aktywizacją swych działań na zapleczu H. Gr. „Mitte” po zniszczeniu pierwszych oddziałów partyzanckich. Niemiecka odpowiedź była dopiero początkiem nieroztropnej i represyjnej polityki, jaką III Rzesza prowadziła na Białorusi. Łącznie Niemcy przeprowadzili czterdzieści trzy krwawe operacje przeciwpartyzanckie w okresie swej bezwzględnej okupacji ziem białoruskich. W połowie z nich brali udział podkomendni Dirlwanger, mając na swoim sumieniu dziesiątki tysięcy ofiar. Żaden z niemieckich i austriackich zbrodniarzy wojennych nie poniósł po wojnie najmniejszej kary za zbrodnie popełnione na Białorusi⁹.

Dirlwanger nadal folgował swoim upodobaniom po przeniesieniu na Białoruś, o czym donosił raport Kripo, wspomniany przez cytowanego już Erwina Walsera: „W Mohylewie – stałem właśnie na podwórzu domostwa – gdy pewnego dnia przyszło trzech funkcjonariuszy SD, którzy zażądali żydowskich dziewczyn od Dirlwanger. Słyszałem tę rozmowę, ponieważ odbywała się na zewnątrz. Dirlwanger odrzucił żądania w arogancki sposób, tak że SD wróciła z niczym. Miał on dobry powód, żeby nie pozwolić, aby te trzy-cztery dziewczyny wpadły w ręce SD, ponieważ mogłyby oskarżyć go najpoważniejsze przestępstwa. Chodziło nie tylko o to, że utrzymywał z nimi kontakty płciowe, ale również, że nasze zaopatrzenie (papierosy, wódka, etc.) pozwalał sprzedawać przez nie i zarabiać na tym. Następnego dnia na rozkaz Dirlwanger dziewczyny zostały w wywiezione samochodem i po drodze zastrzelone w lesie przez członków SS-Sonderkommando. [...] Dirlwanger zorganizował sobie prawdziwy harem, składający się z 5–6 młodych kobiet (Rosjank [lub Białorusinek – H. K.] w wieku

⁹ B. Musiał, *Sowieccy partyzanci 1941–1944. Mity i rzeczywistość*, Poznań 2014, s. 84–88; R. Michaelis, *Der Weg zur 36. Waffen-Grenadier-Division der SS*, Rodgaw 1991, s. 25.

od 14 do 18 lat podczas naszych działań w Rosji. Najczęściej wyszukiwał sobie młode dziewczyny podczas lub po akcjach, gdy ludność była stłoczona”¹⁰.

Pierwsze lokalne pacyfikacje

Debiut SS-Sonderbataillon Dirlewanger na froncie walki z partyzantami miał miejsce w dniach 2-28 marca 1942 r. w rejonie Osipowicz i Kliczewa, czyli pod Bobrujskiem. Na początek zostało utworzonych kilka grup rozpoznawczych, które wyjeżdżały na saniach w rejony aktywności partyzanckiej. Wilddiebkommando było podporządkowane pułkowi policyjnemu „Mitte” pod dowództwem pułkownika policji Waltera Schimany¹¹. Najpierw podwładni Dirlewangera prowadzili 2-10 marca działania na północny wschód od Osipowicz. Sam dowódca poprowadził atak na obóz partyzancki pod wsią Lapičy, rozbił jeden z oddziałów partyzanckich i zdobył liczne trofea wojenne. SS-Sdr.Kdo. Dirlewanger prowadziło 12 marca ciężkie walki z partyzantami (*Partisanenkämpfe*) w rejonie Kliczewa, zabijając 24 przeciwników, a tracąc po jednym ranym i zaginionym¹².

Jak zeznawał komisarz Kliczewskiego Centrum Operacyjnego Iwan Iwanow, koloryzując przed majorem GB Liwanowem: „Rok 1942 dla partyzantów był rokiem złożonym dla prowadzenia walki z faszystami [tzn. Niemcami. – H. K.] na tyłach. To [można] wyjaśnić przed wszyst-

¹⁰ AIPN, GK 151/11/stenogram, t. 26 (*Cross-Examination of Erwin Walser by Mr. Peterson*, s. 8166).

¹¹ Dowódcą *Polizei-Regiment Mitte*, sformowanego w czerwcu 1941 r., został *Oberst der Polizei* Max Montua, którego zastąpił od stycznia do lipca 1942 r. *Oberst der Polizei* Walter Schimana, *vide*: H. Langerbein, *Hitler's Death Squads: The Logic of Mass Murder*, College Station 2004, p. 140-144; <http://www.axishistory.com/index.php?id=7476> [dostęp: 20.11.2017].

¹² Bundesarchiv Berlin (BAB), NS 33/362, k. 100 (*Funkspruch, An RFSS, Kdo.-Stab RFSS, Chef Orpo, Lagebericht*; 13.03.1942); Anonim, *op. cit.*, s. 23; F. L. MacLean, *The cruel hunters. SS-Sonderkommando Dirlewanger. Hitler's most notorious anti-partisan unit*, Atglen 1998, p. 70; Д. Жуков, И. Ковгун, *op. cit.*, c. 76-79.

kim tym, że faszyci [narodowi socjaliści / Niemcy. – H. K.] zaczęli rzucać do walki z partyzantami nie bataliony i pułki, jak oni robili to w końcu 1941 r. i w początku 1942 r., a zaczęli rzucać całe dywizje do 18–20 tysięcy [ludzi. – H. K.]. Stąd przeciwko takiej sile partyzanci musieli zmienić swoją taktykę walki¹³.

Wówczas doszło do przeformowania struktur wojskowych obszaru tyłowego Grupy Armii „Mitte” i gen. von Schenckendorff został mianowany „Die Kommandierende Generalder Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgebiet Mitte”. Tymczasem jeszcze w trakcie poprzedniego zaangażowania dotarła do SS-Sdr.Kdo. Dirlwanger pierwsza ocena nowego zwierzchnika, czyli p.o. HSSPF Russland-Mitte, którym pod nieobecność von dem Bacha pozostawał SS-Brigadeführer Carl Friedrich von Pückler-Burghauss. Niemiecki funkcjonariusz informował 23 marca 1942 r. Himmlera: „Batalion pod dowództwem Dirlwanger’a doskonale się zaprezentował. Ani jedna z dywizji nie mogłaby takim z powodzeniem walczyć na tym trudnodostępnym i nieprzechodnim terenie¹⁴.

Początek wiosny astronomicznej to czas skierowania oddziału Dirlwanger’a do rejonu kliczewskiego, gdzie zgromadziło się sześć-siedem oddziałów partyzanckich, tworzących we wsi Usakina od 3 kwietnia Kliczewskie Centrum Operacyjne. Lokalna struktura obejmowała „dowódczy” 208. oddział partyzancki im. Stalina, dowódcą był Władimir Niczyporowicz, kliczewski (zwany 277.), dowódca Andriej Jurkowicz oraz oddziały Wasilija Swistunowa (128.), Wasilija Syrcowa (620.),

¹³ НАРБ, ф. 1450, воп. 2, стр. 1300, арк. 111 (беседа с комиссаром Кличевского оперативного центра Ивановым Иваном Григорьевичем; 31.03.1943); *Партизанские формирования Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июль 1941 – июль 1944): краткие сведения об организационной структуре партизанских соединений, бригад (полков), отрядов (батальонов) и их личном составе*, ред. А. Манаенков и др., Минск 1983, с. 514.

¹⁴ AAN, T-175, rol. 18, kl. 2522454 (*Abschrift. Der HSSPF Russland-Mitte, An KmdSib RFSS, Betr.: SS-Sonderkommando Dirlwanger*; 23.03.1942); BA-MA RH 22/230, k. 222–224 (*Der Befehlshaber des rückw. Heeres-Gebietes Mitte, Ia Br.B.Nr. 1000/42, Korpsbefehl Nr. 98*; 21.03.1942).

Wiktora Liwiencewa (752.), Giorgija Kołbniewa (760.), niektórzy wliczają jeszcze Grigorija Pawłowa¹⁵.

Politruk Iwanow wyjaśniał śledczemu złożoność sytuacji: „Pomimo, tego, że oddział pułkownika Niczyporowicza połączył się [z innymi oddziałami], ta organizacja była jeszcze niedostateczna, żeby prowadzić walkę z faszystami [narodowymi socjalistami. – H. K.]. Po tym jak nawiązaliśmy [łącznie] z Moskwą, dowództwo 208. oddziału napisało wyczerpujący raport Sowiетowi Wojennemu Frontu Zachodniego – generałowi pułkownikowi t[owarzyszowi] Żukowowi i członkowi Sowiету Wojennego t[ow]. Bułganinowi. W tym raporcie były szczegółowo wyjaśnione działania na temat reorganizacji oddziałów partyzanckich i ich dowództwa”¹⁶.

Następne dni, od 16 do 22 marca, oddział Dirlewangera spędził na przeczesywaniu rejonu na południowy zachód od Mohylewa. Po dwóch dniach przerwy część SS-Sdr.Kdo Dirlewanger wzięło 24–28 marca udział w walkach w sąsiedztwie drogi Mohylew–Bobrujsk. Mimo że był to marzec, to temperatura spadała do -40°C . Partyzanci poczynali sobie coraz śmielej – nie dość, że panowali nad większością kliczewszczyzny, to zaatakowali dwukrotnie sam Kliczew. Dwunastego marca odparcie ataku było możliwe dzięki kontratakowi podwładnych Dirlewangera, który ponadto dwa dni później zorganizował nękanie partyzantów, zakończone szturmem wsi Usochi. Ale odpowiedzią partyzantów było ponowne zaatakowanie 20 marca i zablokowanie Kliczewa. Dwunastogodzinne walki doprowadziły do zdobycia miasteczka przez partyzantów¹⁷.

¹⁵ НАРБ, ф. 1450, воп. 2, спр. 1251, арк. 203 (докладная записка начальнику Белорусского штаба партизанского движения тов. Калинину, lipiec 1944); *Партизанские формирования...*, с. 52.

¹⁶ НАРБ, ф. 1450, воп. 2, спр. 1300, арк. 111.

¹⁷ BA-MA, RS 3-36/4, k. 77 (*SS-Sonderkommando Dirlewanger, Am HSSPF Russland Mitte*; 22.03.1942); H.-P. Klausch, *Antifaschisten in SS-Uniform. Schicksal und Widerstand der deutschen politischen KZ-Häftlingen Zuchthaus- und Wehrmachtsgefangenen in der SS-Sonderformation Dirlewanger*, Bremen 1993, s. 59–60; Д. Жуков, И. Ковтун, *op. cit.*, с. 81–82.

Przed kolejną operacją pacyfikacyjną dotarła do SS-Sonderkommando Dirlewanger informacja o dekreście Hitlera z 2 kwietnia 1942 r. o szansie amnestii dla ukaranych po wykazaniu się w oddziale dyscyplinarnym na froncie. Rehabilitacja była możliwa po wykazaniu się w walce, udokumentowanymi ranami lub otrzymaniem Krzyża Żelaznego II klasy. Nowym zadaniem ludzi Dirlewangera było zwalczanie komunistycznej guerrilli pomiędzy rzekami Druć i Berezyna, co trwało od 2 do 15 kwietnia. Ten oddział kłusowników, przemienionych w myśliwych tropiących partyzantów, odznaczył się dużą skutecznością w trudno dostępnych, podmokłych lasach pomiędzy miejscowościami Ludčycy a Čačevičy. Poza pododdziałami Wehrmachtu, w walkach uczestniczyli podwładni Dirlewangera – skutecznie tropili partyzantów – 5 kwietnia we wsi Razvadava, dzień później w pobliskich wsiach. Niemcom nie udało się zniszczyć partyzantów do końca we wsi Razvadava, gdzie zginęło 30 partyzantów z 208. pułku oraz dowódcy oddziałów Syrcow i Kołbniew, ani we wsi Bacevičy, gdzie walczyli do 7 kwietnia¹⁸.

Sam Dirlewanger uczestniczył w walkach – szczególnie od 7 do 15 kwietnia o wieś Čačevičy. Nastawiał do większego wysiłku swoich podkomendnych, widzących, że ich dowódca nie siedzi w ciepłej chacie przy radiostacji. Zagrzewał ich poszukiwań słowami: „Obozu wroga nie znajdziesz, jeśli chodzisz po wygodnych i wydeptanych tropach [śladach]. Trzeba oblązić całe błota”. Kłusownicy organizowali zasadzki na partyzantów. SS-Sdr.Kmd. Dirlewanger liczyło 250 ludzi i miało na stanie osiemnaście rkm MG-34, sześć lekkich 50 mm moździerzy i dwa średnie 81 mm moździerze, dwa lekkie 75 mm armaty piechoty, cztery KWK (w tym dwie 20 mm armaty przeciwlotnicze). Było wspierane przez dwa rozpoznawcze samochody pancerne, sześć lekkich czołgów zdobycznych. Ponadto posiadało jedną radiostację 130 W, trzy radio-

¹⁸ НАРБ, ф. 1450, воп. 2, спр. 1251, арк. 204 (докладная записка начальнику Белорусского штаба партизанского движения тов. Калинину, липец 1944): SS-Sdr. Kdo. Dirlewanger określone jako „карательный отряд «СС»”; Н.-Р. Klausch, *op. cit.*, s. 60; F. L. MacLean, *op. cit.*, p. 71.

stacje 5 W, jeden odbiornik radiowy tornistrowy, piętnaście lekkich samochodów terenowych, dwa Kübelwageny, dwa Volkswageny, trzy kuchnie polowe i drobniejszy sprzęt. Ów sprzęt pozwolił na wykonanie 26 kwietnia oraz 3–5 maja rozpoznania bojem na obszarze tzw. kliczewskiego kraju partyzanckiego aka „bandyckiej republiki Usakina”, co pozwoliło na opracowanie sztabowi HSSPF Russland-Mitte nowej operacji przeciwpartyzanckiej¹⁹.

Wsparciem dla oddziałów Kampfgruppe Schimana było wykorzystanie od maja do poszukiwań kolejnych celów karnych pacyfikacji przydzielonego im samolotu rozpoznawczego Fiesler Fi-156 „Storch”. Wybór celów był łatwy – tam, skąd go ostrzeliwali wrogowie, wskazywał cel kolejnego uderzenia. Maj 1942 r. to czas powrotu SS-Obergruppenführera von dem Bacha do roli „pana życia i śmierci” w Mohylewie, czyli HSSPF Rußland-Mitte. Tymczasem ich bezpośredni przełożony, Erich von dem Bach powrócił na tereny swojego zarządu i z powrotem objął 1 maja 1942 r. funkcję HSSPF. Ów postanowił oczyścić rejon na północno-wschód od Kliczewa, rozbić „zonę partyzancką” i spacyfikować obszar. W ten sposób atak został poprowadzony na rejon wsi Usakina. Prowadzenie działań przeciwpartyzanckich przez Kampfgruppe „Schimana” rozpoczęło się 9 maja i trwało do 12 maja 1942 r. w składzie I/Polizeiregiment Mitte (307. batalion policji jeszcze przed jego odesłaniem do Reichshof – Rzeszów), który został wzmocniony przez trzy kompanie Wachbataillon i dwie kompanie z Res.Pol.Bat. 11. Najpierw Niemcom udało się pierwszego dnia zlokalizować 1500–2000 partyzantów w rejonie Kliczewa, ale rozgromienie partyzantów pod wsią Suśa nie zakończyło się sukcesem. Wówczas von dem Bach rozkazał przestać Binzowi atakować w rejonie

¹⁹ Dowódca określał jeszcze wówczas swój oddział jako „wojska walczące z partyzantami w odpowiednio trudnych okolicznościach” (*Truppen zur Partisanenbekämpfung in schwierigem Gelände geeignet*), vide: BAB, NS 33/362, k. 73 (*Funkspruch, An RFSS, Kdo.-Stab RFSS, Chef Orpo, Lagebericht*; 11.04.1942); BA-MA, RS 3-36/4, k. 5 (*Tätigkeitsbericht des SS-Sonderkommandos Dirlwanger, Mai 1942*; 2.06.1942); H. Auerbach, *Die Einheit Dirlwanger*, „Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte” 1962, 3 Heft, Juli, s. 253; H.-P. Klausch, *op. cit.*, s. 59.

wsí Vajevičy–Biorda i zająć pozycje pod wsią Čačevičy. Dowódca pułku „Mitte” Schimana przejął od 10 maja 1942 r. kierownictwo i otrzymał jako dodatkowe siły w postaci SS-Sonderkommando Dirlewanger i ukraińskiego batalionu. Wspomniane siły uczestniczyły w zwalczaniu partyzantów pod Sużą. Niemcy zlokalizowali pozycje partyzantów też pod wsiami Usakina, Honča. Schimana przeniósł swój punkt dowodzenia do wsi Doŭhaje. Oddział Dirlewangera z Ukraińcami zabezpieczali pierścień okrążenia od kierunku wsi Dubna – Razvadava – Honča²⁰.

Po falstarcie ataku, gdy policjanci zaatakowali świtem 12 maja opuszczoną wieś Razvadava, sam von dem Bach zdecydował o zaatakowaniu wsi Usakina. Zdobycie wsi było kwestią czasu, ale wówczas problemy zaczęły się pod wsią Suża, gdzie Schimana wezwał nawet wsparcie lotnicze do popołudniowego ataku batalionów dowodzonych przez Binza i Dirlewanger. Oba oddziały wdarły się po godz. 18.00 do opuszczonej wsi Suża, którą doszczętnie spalili – podobnie jak wieś Ałchoŭka – po czym wrócili o godz. 21.00 do wsi Doŭhaje. Celu operacji usakińskiej czyli zniszczenia kliczewskich partyzantów nie udało się, gdyż wycofali się w północno-zachodnim kierunku lesistych bagien Astravy Duliemy²¹. Nawet zdobycze okazały się nad wyraz skąpe, bo ograniczające się do jednego móździerza, jednego cekaemu i dwóch erkaemów. Wioski Usakina, Ałchoŭka i Suża zostały zniszczone, a przy okazji około zabitych 500 mieszkańców wsi uznanych za wrogów. Straty policyjnej kampfguppe to 10 zabitych i 23 rannych. Tymczasem w raporcie sowieckich partyzantów walki „kończyły się zniszczeniem Niemców”²².

²⁰ BA-MA, RS 3-36/4, k. 5 (*Tätigkeitsbericht des SS-Sonderkommandos Dirlewanger. Mai 1942*; 2.06.1942).

²¹ Astravy Duliemy – obszar leśnictwa kirowskiego i koŭbcańskiego w większości na terenie rejonu kliczewskiego. Sosnowe i brzozowe lasy zajmują po 3/4 błotnistej terytorium zasilanego rzekami, *vide: Туристская энциклопедия Беларуси*, red. И. И. Пирожник, Минск 2007, s. 421.

²² Aktywność partyzantki na Lubelszczyźnie wzrosła po oddelegowaniu Dirlewangera na Białoruś, jak donosił Krüger, który powiedział też: „jest to może ostrzeżenie, że dzikim krajem nie można rządzić «w rękawiczkach», a myśl przewodnia SS-Sonderkommando Dirlewanger, że lepiej zastrzelić dwóch Polaków więcej niż jednego

W trakcie odpoczynku doszło do zasadzki na 10 km od wsi Čačevičy, w której zginęło 25 maja 1942 r. czterech żołnierzy SS-Sdr.Kdo. Dirlwanger jadących ciężarówką Ford V8000 (SS-202419) z Bobrujska do Mohylewa – SS-Unterscharführer Werner Schmalkoke (Austriak z Osnabrück), SS-Scharführer Oswald Egger, SS-Sturmmann Peter Gaertner oraz trzech żołnierzy z 740. plutonu ewakuacyjnego (Abschleppzug 740): Klemmer, Meissner i Maier – przeżył tylko SS-Rottenführer Wilhelm Voigt. Ciała zabitych zostały ograbione, co jeszcze bardziej rozwścieczyło Niemców. Następnego dnia rozpoczęła się akcja poszukiwawcza sprawców na północ od miejsca zasadzki, pomiędzy wsiami Zbyšyn, Borki, Hrybaviec, Kokatava, Chrelieva i Ubalaccie. Po dwóch dniach bezskutecznego tropienia, poszukiwanie przemieściło się dalej na północ w rejon wsi Hrybava Slabada – Doūhaje. Bezskuteczne polowanie spowodowało wyładowanie zbrodniczej energii na rozstrzelaniu dwunastu mieszkańców wsi Hrybaviec oraz spalenie wraz z tą wsią jeszcze wsi Kokatava. Dopiero 29 maja grupa tropiąca wzięła do niewoli jednego „bandytę”, który zdradził miejsce rozlokowania obozu partyzanckiego w odległości 1 km na północ od wsi Razvadava. Niemcom nie udało się zaskoczyć partyzantów, ale szybko złamali ich opór w obozie – dodatkowo spalili pobliską wieś Razvadava, zabijając 60 mieszkańców. Działania trwały do 31 maja, gdy żołnierze SS-Sdr.Kdo. Dirlwanger

za mało, była słuszna”. Z drugiej strony Dirlwanger przybył do jeszcze stosunkowo spokojnego Generalnego Komisarjatu Białoruś, co trwało do maja, a w jego zachodniej części do czerwca–lipca 1942 r., *vide*: AAN, T-354, rol. 649, kl. 354–355 (*Tätigkeitbericht des SS Sonderkommando Dirlwanger, Mai 1942*); *Трагедия белорусских деревень 1941–1944. Документы и материалы*, ред. Н. Кириллова, В. Селеменев, Минск, Москва 2011, с. 27–30: док. № 7 «Из донесения командира полицейского полка „Центр” об итогах антипартизанской операции в районе Кличев – Суша, 16 мая 1942 г. Боевое донесение за период с 9 по 12 мая 1942 г.»; с. 36–38: док. № 11 «Из доклада командования 208-го партизанского отряда Могилевской области Военному совету Западного фронта о сожжении деревень немецкими оккупантами в Кличевском, Березинском, Кировском и Осиповичском районах, уничтожении их жителей и принятых партизанами мерах по спасению населения»; W. Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944*, Paderborn 2006, s. 508, 707; Д. Жуков, И. Ковтун, *op. cit.*, с. 83.

spalili 21 domów za wsią Padhorje, które wg Niemców „z całą pewnością oferowały zakwaterowanie [«]bandytom[»]”. To za wiosenne walki Dirlwanger został powtórnie odznaczony Krzyżem Żelaznym II klasy (1939 Spange zum 1914 Eisernes Kreuz II. Klasse). Od tego momentu jego oddział zaczął występować też pod nazwą SS-Sonderbataillon Dirlwanger²³.

Już pierwsze walki z partyzantami spowodowały straty i wymusiły na dowódcy starania w SS-HA o ich wyrównanie. Wysiłki Dirlwanger'a wspierali SS-Gruppenführer von Pückler-Burghauss i SS-Obergruppenführer von dem Bach. Od stycznia 1942 r. liczebność zdolnych do walki zmniejszyła się ze 160 żołnierzy do 50–80 „kłusowników”, co oczywiście nie oznaczało wyłącznie strat bezpowrotnych. Po pacyfikacji „partyzanckiej republiki Usakina” do Wilddiebkommando trafiło 28 maja pierwsze uzupełnienie w postaci wschodnioeuropejskich ochotników, współpracujących z niemieckim narodowosocjalistycznym systemem zarządu okupacyjnego. W stosunku do niemieckich podwładnych Dirlwanger'a, Rosjanie i Ukraińcy (bez przewin i wyroków dyscyplinarnych lub karnych) stali drugim, równie ważnym źródłem uzupełnień dla rozbudowywanego SS-Sonderkommando Dirlwanger. Pierwszych było jedenastu podoficerów i 49 żołnierzy z batalionu szkolnego Ukraińskiej Policji Pomocniczej (Ukrainische-Schutzmannschafts-Ausbildungs-Bataillon), dowodzonego przez kapitana policji (Hauptmann der Schupo) Großnera. Mimo przymiotnika „ukraiński” w oddziale służyli również Białorusini i Rosjanie, których niedawnym wspólnym losem był koszmar niemieckiego obozu jenieckiego w Mohylewie, w tym Dulagu 185. W ten sposób rozpoczął się proces wzmacniania oddziału cudzoziemskimi ochotnikami.

²³ AAN, T-354, rol. 649, kl. 356 (*Meldung: Partisanüberfall an 26 Mai, auf den LKW Ford nr. SS-202419; 26.05.1942*); BA-MA, RS 3-36/4, k. 5-5v (*Tätigkeitsbericht des SS-Sonderkommandos Dirlwanger. Mai 1942; 2.06.1942*); k. 6 (*SS-Oscha Feiertag, FP 00512, Einsatzbericht vom 25.5-31.5.42; 31.05.1942*). (Niski stopień SS-Oberscharführera Heinza Feiertaga nie powinien dziwić, gdyż przed degradacją i skierowaniem do SS-Sdr.Kdo. Dirlwanger był on SS-Obersturmbannführerem). F. L. MacLean, *op. cit.*, p. 73.

Później Ukrainer-Schutzmanschafts-Ausbildungs-Bataillon był od lipca 1942 r. podporządkowany Pol.Rgt.2 Russland Mitte. Jako podoficer służył u Dirlewangera m. in. eks-sowiecki porucznik o ukraińskim rodowodzie – Paweł Romanienko. Później dołączył Zugführer Rostisław Murawiov, który dosłużył się do stopnia Waffen-Sturmbannführera der SS w 30.Waffen-Grenadier-Division der SS (russische Nr. 2). Liczba Ukraińców skierowanych do SS-Sonderbataillon Dirlewanger wynosiła w końcu maja 1942 r., 31 lipca zaś 10 podoficerów i 43 szeregowców. Wśród nazwisk policjantów pojawiali się feldwebel Aleksandr Radkowski, czy schutzmani Wasilij Jałynski, Aleksiej Stopczenko czy Grabarowski²⁴.

Wiosnę 1942 jako czas wzmocnienia oddziału wskazywał również anonimowy podwładny Dirlewangera: „SS-Sonderkommando osiągnęła liczebność batalionu po raz pierwszy wraz z dołączeniem dwóch kompanii, składających się z rosyjskich ochotników. Ukraińcy, którzy pojawili się pierwsi, byli milsi. Wszyscy byli rekrutowani w obozach jenieckich i wśród nich było wielu wysokich i blondynów. Prawdopodobnie pochodzili z zachodniej Ukrainy i część nawet mówiła po niemiecku. Rosjanie byli niesympatyczni. Z wyłączeniem niektórych, większość z nich była chytra i uzależniona od alkoholu. Oczywiście mieliśmy z tym problem w naszych szeregach również, ale Rosjanie byli kompletnie poza kontrolą. Patrząc w tył, powiedziałbym, że większość z nich była szczęśliwa, że posiada władzę nad swoimi rodakami”²⁵.

²⁴ AAN, T-354, rol. 652, kl. 463 (*Ukrainer-Schützmannschafts-Ausbildungs-Bataillon, Meldung an Chef des Stabes, Betr.: Abordnung von Ukrainern zum Kdo.Dirlewanger; 28.05.1942*); BA-MA, RS 3-36/20, k. 59 (*SS-Sonderkommando Dirlewanger; Bericht über die dem SS-Sonderkommando Dirlewanger zugeteilte Ukrainer-Schutzmannschaft. Monat Juli 42; 31.07.1942*); k. 64 (*Der Höhere SS-und Polizeiführer Russland-Mitte [An den Batl.-Kommandeur Ukr.Schutzm.Ausb.Batl.]; 23.05.1942*); D. Pohl, *Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941-1944*, Berlin 2009, s. 224–225.

²⁵ Anonim, *op. cit.*, s. 30.

SS-Sonderkommando Dirlwanger składało się od sierpnia 1942 r. z trzech pododdziałów. Niemiecka (1.) kompania, dowodzona przez SS-Oberscharführera Heinza Feiertaga, liczyła tylko 40 „kłusowników”. Druga „rosyjsko-ukraińska” (zwana też „Ukrainische Zug”) 57-osobowa grupa, wywodziła się ze wspomnianego Ukrainer-Schützmannschafts-Ausbildungs-Bataillon. Trzecim pododdziałem była rosyjsko-białoruska kompania Służby Porządkowej (Ordnungsdienst – OD), którą dowodził Volksdeutsch August Bartschke vel Barczik, wcześniej kierujący 200-osobowym oddziałem OD w rejonie kliczewskim. Po rozbiciu policji pomocniczej w Kliczewsku i zabiciu jego zwierzchnika Paszkiewicza, Volksdeutschowi udało się uciec do Mohylewa. Najpierw zajął się zreorganizowaniem mohylewskiego OD, a jednocześnie sztabie HSSPF Rußland-Mitte objął nowe stanowisko ds. „Fremdländische Schutzmannschaften”, które odzwierciedlało wzrastającą liczebność i znaczenie oddziałów OD/Schuma w walce z partyzantami. Początkowo podlegał kapitanowi policji (Hauptmann der Schupo) Dietrichowi, a następnie podporządkował się Dirlwangerowi. Inny Wolgadeutscher z Rostowa nad Donem SS-Schütze Robert Iskam został tłumaczem, który już z 1 sierpnia awansował na Unterkorporala²⁶.

W sierpniu liczba Ukraińców w SS-Sonderbataillon Dirlwanger obejmowała jednego oficera – ekslejtanta RKKa, pełniącego funkcję Zugführera Iwana Mielniczenkę (z OUN-B, który „awansował” do stopnia SS-Hauptscharführera), 16 podoficerów i dwóch tłumaczy oraz 38 Schutzmännerów. Gdy rozpoczynała się służba obcokrajowców u Dirlwangerera, stanowili oni wówczas 15% jego podwładnych. Ponadto oddział składał się 60% z kłusowników, 20% żołnierzy z za-

²⁶ AAN, T-354, rol. 652, kl. 432 (*Der HSSPF Russland Mitte, Beförderungsurkunde für Melnitschenko; 13.08.1942*); BA-MA, RS 3-36/20, k. 36 (*Dienststelle F.P.Nr.00512, SS-Sonderkdo Dirlwanger; Stärkmeldung fremdländischer Schutzmannschaften; 24.08.1942*); k. 62 (*Der Höhere SS-und Polizeiführer Russland-Mitte. Schutzmannschaften, Verfügung; 27.07.1942*); J. Grzybowski, *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939-1956*, Warszawa 2011, s. 286; Д. Жуков, И. Ковтун, *op. cit.*, c. 125–126.

rzutami dyscyplinarnymi oraz nadal 5% grupą podwładnych Dirlewangera (głównie kadra – funkcjonariusze i oficerowie z berlińskich urzędów SS) stanowili personel Waffen SS bez ciężących na nich zarzutów. Dyscyplina w oddziale była rygorystyczna i surowa – ponadto wszyscy włącznie z ochotnikami ukraińskimi (i rosyjskimi) podlegała jurysdykcji XVII Sądu SS i Policji (SS- und Polizeigerichte XVII – Minsk) w wypadku Wilddiebkommando²⁷.

Liczebność wschodnioeuropejskich ochotników, służących w szeregach SS-Sonderbataillon Dirlewanger, wzrastała od nieokreślonego (u Klauscha) kontyngentu obejmującego w lecie „Sk.Di. und O.D. – Gruppe Batschke”, aż do kompanii rosyjskiej z 230 podwładnymi i 50 funkcjonariuszami ukraińskiego plutonu w październiku 1942 r. U Ch. Ingrao ta liczba podskoczyła do 450 ochotników, u Auerbacha zaś, opierającego się na meldunku z lipca 1942 r., osiągnęła już kompanię ukraińską i batalion rosyjskich „Hiwi”. Łącznie ochotnicy białoruscy, rosyjscy i ukraińscy w SS-Sonderkommando Dirlewanger wzięli udział w prawie 60 pacyfikacjach, głównie wymierzanych w białoruskie i rosyjskie wsie, a czasami uderzających też w sowieckich partyzantów²⁸.

Dowódcy Wilddiebkommando przysługiwało prawo karania śmiercią, co było wyjątkiem wśród oficerów SS. „W oddziale promocji do stopnia Oberfeldwebela [SS-Hauptscharführera czyli sierżanta sztabowego. – H. K.] mógł osobiście przeprowadzać dr. Dirlewanger” – zeznał Walser w Norymberdze. Zwierzchnikiem Dirlewangera pozostawał Gottlob Berger, który zapewniał oddziałowi rezerwy ludzkie (nowych

²⁷ AAN, T-454, rol. 21, kl. 674-677 (*Der Generalkommissar für Weissruthenien, Ilc-Tgb.Nr. 329/42, An den Ostministerium, Bandenbewegung; 12.02.1942*); BA-MA, RS 3-36/20, k. 36 (*Dienststelle F.P.Nr.00512, SS-Sonderkdo Dirlewanger, Stärkmeldung fremdländischer Schutzmannschaften; 24.08.1942*), k. 50 (*Der Höhere SS- und Polizeiführer Russland-Mitte. Schutzmannschaften, Unterstellung der Ukrainer-Schutzmannschaften unter die SS- und Pol. Gerichtsbarkeit; 30.07.1942*): w dokumencie zostało wymienione „Kommando Dierlewanger” (*sic!*).

²⁸ H. Auerbach, *op. cit.*, s. 253; H.-P. Klausch, *op. cit.*, s. 64.

ochotników), wyposażenie, uzbrojenie i zaopatrzenie we wszystko poza amunicją – ta docierała z kwatermistrzostwa Wehrmachtu²⁹.

Unternehmen „Potsdam”

Po powrocie do Mohylewa oddział Dirlwangera rozpoczął przygotowania do nowej pacyfikacji – Unternehmen „Potsdam” w rejonach kliczewskim i kirowskim. SS-Sondereinheit Dirlwanger wspierał niemiecki 51. rezerwowy batalion policji (Reserve-Polizeibataillon 51) i 122. batalionu policji oraz oddział podległy EK 8. Całość zwalczała partyzantów, doszło do krwawych bojów, których kulminacją były wydarzenia z 15 czerwca 1942 r. Funkcjonariusze, policjanci i żołnierze wspomnianych oddziałów niemieckich oraz ukraińsko-rosyjskiego zamordowali we wsi Borki i okolicznych miejscowościach 1.741 białoruskich oraz żydowskich mieszkańców. Dwie wersje wyodrębniły się – niemiecka wspominała o zaatakowaniu dwa dni wcześniej sztabu Res.-Pol.Btl. 51 w zasadzce niedaleko Borek, w której zostało zabitych 16 policjantów niemieckich, a partyzanci dokonali tego z wyjątkowym okrucieństwem. A dodatkowo „mściciele ludowi” napadli na pluton ze 122. batalionu, zabijając kolejnych pięciu Niemców. Tymczasem dowódca 277. oddziału partyzanckiego Siergiej Mazur raportował zabicie 7 czerwca „na szosie Mohylew – Bobrujsk [...] 47 oficerów (lotników)”, zaś 16 czerwca „zniszczenie karnego oddziału esesowskiego – 55 ludzi, w tym jednego majora, dwóch podporuczników”. Niemcy w odwecie przygotowali „akcję uspokajającą”. Partyzanci sygnalizowali wdarcie się Niemców do Borek, wymordowanie ludności za współpracę z „bol-szewikami” i spalanie wsi. Kompanii zaś 277. oddziału partyzanckiego lub też 752. oddziału udało się dopaść jedną z grup „esesowców” – czyli zmienili kolejność z „braniem ich na bagnety”. Atak na wieś Borki obejmowała zdobycie kilku posesji: Zakryničča, Čyrvony Araty –

²⁹ AIPN, GK 151/11/stenogram, t. 26 (*Direct-Examination of Erwin Walser*, k. 8161); wyrok (*GKBZN, Proces norymberski nr. 11*, t. 2, k. 343–345).

w czym wzięły udział SS-Sdr.Kdo. Dirlewanger z plutonem wschodnich ochotników, EK 8 dowodzone przez SS-Sturmbannführera Heinza Richtera, pododdział rosyjskiej Kripo („rosyjskiej SD”) pod wodzą Andrieja Łazarenko i Andrieja Siemionowa z Mohylewa, pluton z Res.-Pol.Btl. 51 wspieranych transportowo przez kompanię NSKK³⁰.

Meldunek Dirlewangera wspominał: „Wczorajsza operacja przeciw Borkom przeszła bez kontaktu z przeciwnikiem. Zamieszkały punkt był od razu okrążony i zdobyty. Lokalni mieszkańcy, którzy usiłowali uciekać byli rozstrzeliwani, przy czym troje z nich nosiło broń. W rezultacie przeszukania ustalono, że wieś [jest] partyzancka. Mężczyzn prawie nie było, mało koni i wozów. Zostało znalezionych siedem rosyjskich karabinów samopowtarzalnych, trzy granaty ręczne, amunicja, dwa pistolety. Mieszkańcy rozstrzelani, punkt zamieszkały spalony. [...] Rozstrzelano mieszkańców – 1112, plus SD zlikwidowała – 633. Wszystkich: 1745. Zastrzeleni przy próbie ucieczki – 282. Łączna liczba: 2027”³¹.

Niemcy zabijali mieszkańców w ich domach lub budynku szkoły – we wsi Zakryničča zabili też policjantów OD z miejscowego posterunku wraz z rodzinami.

Beznamiętny głos dowódcy niemieckich pacyfikatorów uzupełniła 19 marca 1948 r. przerażająca relacja Albina Vogla, który zeznawał, co stało się w Borkach: „Wsie brałiśmy w okrążenie. Nikogo nie wypuszczaliśmy i nie wpuszczaliśmy. Pola przeszukiwaliśmy i ludzi zganialiśmy do wsi. Następnego ranka około 6 rano wszystkich ludzi – to była duża wieś, około 2500 ludzi – dzieci, kobiet, starców pognaliśmy do czterech lub pięciu stodół. [...] Wówczas przybył Dirlewanger z 10 żołnierzami, oficerami i pozostałymi i rozkazał: „Natychmiast wszystkich rozstrzelać”. Przed jedną ze stodół ustawił czterech funkcjonariuszy SD z pistoletami maszynowymi. Stodoły otworzyli. Dirlewanger wydał ko-

³⁰ НАРБ, ф. 1450, воп. 4, спр. 110, арк. 2 (докладная записка командира партизанского отряда № 277 Мазур Сергея Акимовича; b.d.); W. Curilla, *op. cit.*, s. 457, 708: wspomina o 5000 ofiarach we wsi Borki bez powołania się na źródło); Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 919-920; Д. Жуков, И. Ковтун, *op. cit.*, s. 92-94, 120.

³¹ H.-P. Klausch, *op. cit.*, s. 60.

مندة: «Otworzyć ogień!». W ludzką masę strzelali z pistoletów maszynowych, bez wyboru, i nie ważne, kto to był – dzieci, kobiety, starcy. Było strasznie. Jak tylko kończyły się naboje, ładowaliśmy nowe łódki nabojoye. Nikt nie celował. Wówczas stodoły zamknęli. Funkcjonariusze SD brali słomę ze strzechy i podpalali stodoły. To był najbardziej straszny obraz w moim życiu, który kiedykolwiek widziałem. Nikt nie mógł wyjść ze stodoł, póki nie rozpadły się. A Dirlwanger z rosyjskim karabinem samopowtarzalnym [zdobyczym sowieckim SWT-40/Selbstladegewehr 259(r). – H. K.] i jego sztab stali około 50 metrów od stodoł. Kiedy lekko- i ciężko ranni ludzi, zajęci płomieniami, próbowali wydostać się na zewnątrz, oni prowadzili ostrzał w jego kierunku, Dirlwanger był w szpicie strzelców, nie odchodził, dopóki nikt nie pozostał wśród żywych”.

Oczywiście na tym się skończyło, gdyż pododdział SS-Sdr.Kdo. Dirlwanger (45 Niemców i 50 Ukraińców) z plutonem funkcjonariuszy SD w liczbie 2 oficerów i 19 podoficerów dzień później spalili 16 czerwca wsie Kabyliancka i Chonawa z pozostałymi tam 19 mieszkańcami. Następnie doszło do walki pod wsią Hluchskaja Sialiba. W dniach 17–23 czerwca doszło do wymordowania 1120 chłopów białoruskich i spalenia wsi Pierunova, Viliienka, Zabudnianskaja Chutary, Niamki, Zbyśyn, Novy Haradok i Skačok. Niemcom do pacyfikacji wystarczył pojedynczy wystrzał z karabinu z lasu sąsiadującego ze wsią³².

³² BA-MA, RS 3-36/4, k. 7 (SS-Sonderkommando Dirlwanger, F.P. 00512, [Dem Höheren SS u. Polizeiführer Russland-Mitte]; 20.06.1942); k. 8–8v (SS-Sonderkommando Dirlwanger [Dem Höheren SS u. Polizeiführer Russland-Mitte] Meldung; 23.06.1942); *Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии в 1941–1944 гг.*, ред. П. П. Липило, В. Ф. Романовский, Минск 1965, с. 36–37: док. № 13 «Донесение командира особого батальона штурмбаннфюрера СС Дирлевангера высшему начальнику СС и полиции фон Готтбергу [*sic!* von dem Bachowi. – H. K.] о карательной экспедиции против жителей деревень, расположенных вдоль шоссе-ной дороги Могилев–Бобруйск» (23 июня 1942 г.); Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 899; H.-P. Klausch, *op. cit.*, s. 62, 64.

Po jednym dniu wypoczynku SS-Sonderkommando Dirlewanger została skierowana do rejonu bychowskiego. Oddział Dirlewangera prowadził poszukiwania partyzantów w rejonie Starego Bychowa i wsi Liubianka. Najpierw zamordowali 40 osób we wsi Haradziec. Straszniejsze konsekwencje poniosło 836 mieszkańców ze wsi Studzionka, których rozstrzelali „dirlewangerowcy” i funkcjonariusze EK 8. Sama wieś została spalona. Kolejnych pacyfikacji, połączonych z paleniem wsi, Niemcy dokonali 26-30 czerwca 1942 r. we wsiach Navasiolki, Buziśča, Zakuccie, Malyja Bialievičy, Kuty³³.

Unternehmen „Maikäfer”

Bezwzględne metody pacyfikacji Dirlewangera stały się nawet tematem spotkania rozmowy gen. von Schenckendorffa z SS-Ogruf. von dem Bachem. Starzy przyjaciele szybko doszli do porozumienia, mimo że dowódca obszaru tyłowego HGr Mitte miał za złe HSSPF Russland Mitte fakt rozstrzeliwania rodzin partyzantów oraz wystąpił przeciw „brutalnym aktom przemocy” („brutalen Gewaltmaßnahmen”). Mimo zapowiedzi von dem Bach nie zrobił nic dla poprawy zachowań podległych sobie oddziałów policji i SS. Jednak aby schlebić gen. von Schenckendorffowi, zaproponował mu zacieśnienie współpracy, której efektem była Unternehmen „Maikäfer”, której celem miała być całkowita likwidacja kliczewskich partyzantów³⁴.

Rozkazem gen. von Schenckendorffa sztab 203. Dywizji Zabezpieczenia przygotował założenia Unternehmen „Maikäfer”, mającej rozgrywać na obszarze rejonów bychowskiego, kirowskiego i kliczewskiego.

³³ W. Currilla, *op. cit.*, s. 457, 708; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 844–845, 889; *Истребление евреев в Глубоком и других местечках. Из материалов М. и Г. Раяк [в:] Черная книга о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно-оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны 1941–1945 гг.*, ред. В. Гроссман, И. Оренбург, Jerusalem 1980, с. 170–171.

³⁴ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 920–921.

Działania przeciwpartyzanckie miały przeprowadzić dwubatalionowy 608. pułk zabezpieczenia Oberstleutnanta Kurta von Seydlitz-Kurzbacha (który dowodził też całą operacją do 9 lipca 1942, a po nim Oberst Willy Schmidt), jeden z batalionów 286. Dywizji Zabezpieczenia, SS-Sonderbataillon Dirlwanger, Kosaken Abteilung 600. oraz pododdziały z Sonderstab Hohlfeld bei Kommando Sicherungs-Division 203 później przemianowanego na Ost-Ersatz-Regiment Mitte (w jego skład wchodziły bataliony „Berezina” i „Dniepr” oraz Ordnungsdienst)³⁵. Ich przeciwnikiem było 1700 partyzantów, tworzących kilka oddziałów partyzanckich: 208. im. Stalina – dowódca Władimir Niczyporowicz, komisarz polityczny Konstantin Jakowlew; 152. – Michaił Grican, Michaił Mironowicz; 277. – Siergiej Mazur, Ignat Izoch; 278. – Nikołaj Kniga, Aleksiej Łatyszew; 537. – Stiepan Swirid, Gierasim Komar; 620. im. Czapajewa – Makiej Michołap, Georgij Chramowicz i 760. – Grigorij Pieriestienko, Wasilij Michajłow³⁶.

Wspomniany politruk Iwanow tak opisywał operację „Maikäfer”:
„Po bojach Niemcy szubko zmienili swoją taktykę w walce z partyzantami, zaczęli rzucać potężniejsze siły i to zaczęło się od lipca 1942 r. Według danych naszego rozpoznania, a była ona głęboka na 40–50 kilometrów, Niemcy przygotowywali ześrodkowanie sił i okrążenie lasów berezyńskich, kliczewskich, białyńskich, kirowskich do samych pierunowskich lasów. Potem okazało się, że było rzuconych 22 tysiące Niemców i zdrajców [faktycznie było 7–8 batalionów, liczących do 3500 pacyfikatorów. – H. K.] przeciw 2,5 tysiącom partyzantów. W tej operacji niezwykle dużą rolę odgrywał pułkownik Niczyporowicz. W takiej napiętej sytuacji, nie mając łączności z Moskwą, w poszukiwaniu spo-

³⁵ BA-MA, RH 22/232, k. 3v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag: 1.7.42-2.7.42*); С. Дробязко, *Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. 1941–1945 гг.*, Москва 2004, с. 525, 532–533; G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS 1939–1945*, Osnabrück 1973, Band 8, s. 12.

³⁶ *Партизанские формирования...*, с. 91, 522, 526, 531, 538, 544, 584–585, 619–620.

sobu zabezpieczenia ludzi, pułkownik Niczyporowicz zaczął przerabiać wspólnie ze sztabem i dowództwem plan operacji³⁷.

Niemcy sformowali doraźne grupy bojowe w celu przeprowadzenia Unternehmen „Maikäfer”. W skład pierwszej wchodził batalion „Berezina” oraz Ordnungsdienst, które uderzały z rejonu Kirowska – podstawy wyjściowe we wsiach Pacava Slabada i Vily do ataku na północ. Obok nich druga grupa (batalion Sich.-Rgt. 608) uderzała na zachód spod wsi Haradziec i Achociły. Trzecią grupę tworzyły batalion Sich.-Rgt. 608 i SS-Sdr.Kdo. Dirlewanger, która atakowała na Kliczew od Mohylewa w kierunku południowym. W rezerwie znajdował się batalion „Dniepr”, który podążał za trzecią kampfgroupe. Ich celem było zniszczenia zgrupowania Kliczewskiego centrum operacyjnego na południa od tego miasteczka. Partyzanci nie zamierzali czekać na uderzenie – 537. i 620. oddziały partyzanckie ostrzelali z artylerii Kirowski i wprowadzając zamieszanie w szeregi oddziałów, przygotowujących się do pacyfikacji. Zmieniony plan uderzenia na partyzantów przewidywał atak pierwszej kampfgroupe na wschód od Kirowska w obszar pomiędzy wsiami Kostryckaja Slabodka, Zapollie i Usochi.

Drugi związek miał atakować od północnego wschodu na wieś Pie-rasopnia, Vajeviły i Haradziec. Początkowo batalion „Berezina” zmusił partyzantów z 277. i 278. oddziałów do wycofania się z wsi Pacava Slabada, ale zaczęli stawiać opór pod Zapollie. Walki trwały do 4 lipca i zmusiły ochotników rosyjskich do wycofania. Wówczas zaatakowali go partyzanci sowieccy z 537. i 760. oddziałów. Żołnierzom 608. pułku udało się wyprzeć partyzantów ze wsi Bahdanaŭka, Achociły i Haradziec. Równocześnie problemy zaczęły przy próbie zajęcia wsi Vajeviły, jak i samego Kliczewa, o które walki trwały do 9 lipca. Tymczasem SS-Sonderbataillon Dirlewanger początkowo był zajęty do 5 lipca „oczyszczaniem” rejonów berezyńskiego, kliczewskiego i mohylewskiego. Ostatecznie partyzanci wycofali się na zachód ku Kliczewowi,

³⁷ НАРБ, ф. 1450, воп. 2, спр. 1300, арк. 114 (беседа с комиссаром Кличевского оперативного центра Ивановым Иваном Григорьевичем; 31.03.1943).

choć 152. i 208. oddziały partyzanckie zastopowali batalion z Sich. Div. 286 pod Peresopnią. Sukcesem partyzantów okazało się ostrzelanie 9 lipca samochodu osobowego w którym jechał Oberstleutnant von Seydlitz-Kurzbach. Niemiecki oficer zginął na miejscu. Tymczasem w meldunkach partyzanckiego plutonu lejtnanta Gorełki, Obstl. von Seydlitz-Kurzbach „awansował” do stopnia generała majora, a z nim zostało zabitych 15 żołnierzy i dwóch oficerów³⁸.

Następnie oddział został przerzucony pod wieś Vajevičy, gdzie podczas walk Dirlwanger został ranny 9 lipca w rękę. Łącznie w ciągu pierwszych dziesięciu dni lipca spalili oni pięć wsi: Hrybava Slabada, Maciejevičy, Halynka, Dulieby i Cieraboł. Oczywiście białoruskich wiosek nie oszczędzali też żołnierze niemieccy i policjanci rosyjscy, którzy mają na koncie zniszczenie wsi Achocičy, Pacava Slabada, Kastyckaja Slabodka, Kostryčy i Bahdanaŭka. Generał von Schenckendorff przewidział zakończenie walk na dni 10–13 lipca. Niemcom nie udało się zniszczyć partyzantów, nie dotarli nawet do Kliczewa, zatrzymując się we wsi Bacevičy. Batalion „Berezina” poniósł duże straty, a jedyną zdobyczą operacji „Maikäfer” okazało się 636 sztuk zwierząt gospodarskich. Efektem tych niepowodzeń było przygotowania nowej operacji³⁹.

Unternehmen „Adler”

Druga połowa lipca upłynęła pod znakiem przygotowań i realizacji kolejnej pacyfikacji – Unternehmen „Adler”, której rozkaz do wykonania został wydany 10 lipca 1942 r. Dotychczasowe siły wsparty oddziały

³⁸ BA-MA, RH 22/232, k. 7v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag 9.7.42*); RS 3-36/20, k. 59 (*SS-Sonderkommando Dirlwanger, Bericht über die dem SS-Sonderkommando Dirlwanger zugeweilte Ukrainer-Schutzmannschaft. Monat Juli 42; 31.07.1942*); НАРБ, ф. 1450, воп. 4, спр. 110, арк. 2; *Трагедия белорусских...*, с. 45–46; док. № 14 «Из справки Западного штаба партизанского движения о борьбе немецких оккупантов с партизанским движением в Кличевском и Березинском районах».

³⁹ BA-MA, RH 22/232, k. 7v–8v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag 9.7.42-13.7.42*); B. Musiał, *op. cit.*, s. 140.

policji i 286. Dywizji Zabezpieczenia, które trafiły pod Kliczew oraz inne siły. Cztery kampfguppen miały rozegrać kolejne zmagania z partyzantami na obszarze między Bobrujskiem i Mohylewem. Większość sił przypadała na dwie jednostki Wehrmachtu. W ramach 203. Dywizji Zabezpieczenia działały Sich.-Btl. 473. (Major Mund) i Sich.-Btl. 642. (Hauptmann von Hartmann), Kampf-Bataillon Dnjepr, Art.-Abt. 8 „Smolensk” i kommando GFP. Dowództwo 286. Dywizji Zabezpieczenia skierowało do walki Pol.-Btl. 134 (III./Pol.-Rgt 8), Sich.-Btl. 452, Kos.-Btl. 102 (Kozacy majora Kononowa), Art.-Abt. 9 „Smolensk”, Sdr.-Btl dr Knoblich oraz organiczny Panzerzug. HSSPF Russland Mitte skierował do pacyfikacji Polizei-Regiment 2 (w składzie Res.Pol.-Btl. 11., 13. i Pol.-Btl. 22.), SS-Sdr.-Kdo. Dirlwanger oraz komando SD z EK 8. W rezerwie znalazły się 1./leichte Flak-Abteilung 769 (v[er]legbar – półstała, bez własnego transportu), 2./leichte Reserve-Flak-Abteilung 715 (o[rts]fest) – stacjonarna) z Flak-Regiment 35, Flak-Zug (mot.) 6 oraz dwa czołgi lekkie (prawdopodobnie zdobyczne eks-polskie czołgi 7 TP – Pzkwf 731 /p/, znajdujące się na stanie Polizei-Panzer-Kompanie Mitte). Ponadto rosyjski batalion „Berezina” zastąpił batalion „Wolga” ze składu Rosyjskiej Narodowej Armii Ludowej – RNNА (Русская национальная народная армия – РННА). Siły pacyfikacyjne miały też zapewnione wsparcie lotnicze dwóch eskadr szkolno-bombowych: IV.Ergänzungsgruppe/ KG 1 „Hindenburg” ze Starego Bychowa oraz IV.(Erg.)/ KG 51 „Edelweiss”, stacjonującej w Bobrujsku⁴⁰.

Niemiecki kontrwywiad spodziewał się skoncentrowanych 2000–5000 partyzantów na obszarze pomiędzy Białyniczami – Berezyną – Starym Bychowem – Drucią – Kliczewem. Faktycznie w strefie

⁴⁰ AIPN, GK 688/12, k. 138 (*Gruppe Geheime Feldpolizei 723, Feldpost Nr. 40.110, Tgb.-Nr. 181/42, Unterstellungs- und Standortveränderungen; Anlage 2 zum Tätigkeitsbericht für den Monat Juni 1942; 26.07.1942*); k. 145 (*Gru. GFP 723, FPN 40110, Tgb.-Nr. 253/42, Unterstellungs- und Standortveränderungen; Anlage 2 zum Tätigkeitsbericht für den Monat Juli 1942; 26.07.1942*); B. Musiał, *op. cit.*, s. 141–142; A. Munoz, O. Romanko, *op. cit.*, p. 124–125; Д. Жуков, И. Ковтун, *op. cit.*, с. 102–104; idem, *РННА. Враз в советской форме*, Москва 2012, с. 186.

kliczewskiej było w lipcu 1942 r. około 4000 ludzi uzbrojonych w pistolety maszynowe i karabiny, a nawet w lekkie i ciężkie haubice, armaty przeciwpancerne, moździerzy i posiadających kontakt z „Wielką ziemią”. Kliczewskiemu centrum operacyjnemu podlegało trzynaście oddziałów partyzanckich: 61. – dowódca Grigorij Pawłow, komisarz polityczny – Oganies Chaczatrian; 113. – Konstantin Bielousow, Zachar Gaponow; 121. – Michaił Abramow, Osman Kasajew; 128. – W. Swistunow, M. Spieranski; 208. im. Stalina – W. Niczyporowicz, K. Jakowlew; 210. im. Stalina – Nikołaj Korolew, Aleksandr Szpienok; 277. – S. Mazur, I. Izoch; 278. – N. Kniga, A. Łatyszew; 537. – S. Swirid, G. Komar; 600. – Nikołaj Awierjanow, Wasilij Niekrasow; 620. im. Czapajewa – M. Michołap, G. Chramowicz; 752. – Wiktor Liwiencew, Dmitrij Lepioszkin i 760. – G. Pieriestienko, W. Michajłow⁴¹.

Generał major Richert zaplanował okrążenie i koncentryczne uderzenie z czterech stron, dzieląc działania na siedem etapów – co nie mogło być zaskoczeniem dla partyzantów, którzy zignorowali poważnie zagrożenia. SS u. Polizei Kampfgruppe pod dowództwem Oberstleutnanta der Schutzpolizei Alberta Buchmana (dowódcy Polizei-Regiment 14) miała atakować od szosy Bobrujsk–Mohylew. Kampfgruppe z Sich.-Div. 203 (Major Kopf i Oberstleutnant von Geldern) – od zachodu czyli od Bobrujska i Berezyny, zaś oddziały Sich.-Div. 286 nacierały od północy z rejonu Białynicz. Planem partyzantów było odpieranie ataków niemieckich przy jednoczesnym przerwaniu pierścienia okrążenia⁴².

Po zranieniu Dirlwangerera podczas operacji „Maikäfer” tymczasowym dowódcą SS-Sonderkommando Dirlwanger (Der Führer des SS-Sonderkommandos i.V.) został Hauptmann der Schutzpolizei Schell. Druga wersja mówi o mianowaniu tymczasowym dowódcą Oberstleutnanta der Schutzpolizei Huberta Kölbingera. Do walk zostało skierowana

⁴¹ *Партизанские формирования...*, s. 514, 521–522, 528, 531, 544–545, 550–553, 555–556, 587–588.

⁴² BA-MA, RH 22/232, k. 10v-11v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag 15.7.42-16.7.42*); B. Musiał, *op. cit.*, s. 142; Д. Жуков, И. Ковтун, *РПНА...*, s. 188.

kompania, składająca się z 43 Niemców i 40 Ukraińców, którzy byli wspierani przez samochód pancerny. Przed rozpoczęciem Unternehmen „Adler” oddział brał udział w „oczyszczaniu” rejonów bychowskiego i kirowskiego – od 11 do 20 lipca zajmowali się paleniem wiosek Vietranka, Dabuża, Tryliesina, Krasnica i Smalica w rejonie bychowskim. Ta pierwsza wioska została spalona po natknięciu się na pułapkę przez żołnierzy SS-Sonderkommando we wraku zestrzelonego samolotu. Łącznie zginęło „trzech Ukraińców i jeden OD-Mann [podoficer Piotr Ławrik i żołnierze Nikołaj Nowosilecki, Gawriło Gress, Władimir Krawczuk. – *H. K.*]”, a lekko ranny został SS-Untersturmführer Hunke i jeden Ukrainiec. Ponadto Wilddiebkommando oczyszczało 15 lipca drogę Mohylew – Rohaczew oraz walczyło 17 lipca z partyzantami w pobliżu wsi Ciejkawičy. Pod wsią Ciachcin był zaangażowany szwadron z Kos.-Abt. 102. Sam Dirlwanger przebywał wówczas na urlopie w lipcu i słał do Bergera memoriały o stanie oddziału oraz jego potrzebach w białoruskiej głuszy. Dirlwanger zapytała kwestia wzmocnienia jego oddziału przez Ukraińców i Rosjan. W trakcie urlopu, otrzymawszy Odznakę za Rany w Złocie (*Verwundetenaabzeichen in Gold*), Dirlwanger zapowiedział 27 lipca swemu opiekunowi powrót do dowodzenia oddziałem⁴³.

Równocześnie 20 lipca siły pacyfikacyjne przeszły do gwałtownego ataku. Kampfgruppe Buchmann dwa dni walczyła w rejonie wsi Ciachcin, gdzie bronili się 113., 121. i 600. oddziały partyzanckie, które zo-

⁴³ AAN, T-175, rol. 18, kl. 2522452-2522454 (*Dr. O. Dirlwanger, SS-Stubaf, Esslingen, An den Lieber [SS-]Gruppenführer; 27.07.1942*); BAB, NS 33/362, k. 44 (*Funkspruch, An RFSS, über Kdo.-Stab RFSS, Chef Orpo, Lagebericht; 17. 07.1942*); BA-MA, RH 22/232, k. 11v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag 17.7.42*); RH 22/236, kl. 18–18v (*Der Kommandierende General der Sicherungstruppen und Befehlsh. im Heeresgeb. Mitte, Ia, Tagesmeldung; 19.07.1942*); RS 3-36/4, k. 14–15 (*SS-Sonderkommando Dirlwanger, Bericht über Einsatz am 19.7.42; 20.07.1942*); k. 16 (*SS-Sonderkommando Dirlwanger, Einsatzbericht vom 19.7.42; 20.07.1942*); RS 3-36/20, k. 59 (*SS-Sonderkommando Dirlwanger, Bericht über die dem SS-Sonderkommando Dirlwanger zugeteilte Ukrainer-Schutzmannschaft. Monat Juli 42; 31.07.1942*), k. 64 (*SS-Sonderkommando Dirlwanger, Ausfall von Ukrainern beim SS-Sonderkommando; 27.07.1942*).

stały zmuszone wycofać się za rzekę Druć. W dalszej fazie Niemcom udało się okrążyć 121. oddział pomiędzy wsiami Piasčanka, Dubinka, Ščehlica, gdzie zginął dowódca oddziału, Michaił Abramow – partyzanci zaś zgłaszali „zabicie 75 zdrajców i Niemców”. Kampfgruppe z Sich.-Div. 203 z trudem przebiła się w rejonie wsi Liuboničy, Valosa- vičy, Slabada, Padliessie, zmuszając partyzantów do odwrotu za rzekę Ołsa ku wsi Usakina⁴⁴.

Kampfgruppe z Sich.-Div. 286 miała kłopoty z trudnym podmokłym terenem, ale Niemcom udało się zapobiec wyrwaniu się 128., 277. i 278. oddziałów partyzanckich z okrążenia przez drogę z Berezyny do Białynicz. W efekcie operacji Niemcy okrążyli „ludowych mścicieli” na obszarze bagien pomiędzy Kliczewem i wsiami Dulieby, Miażonka, Dubna, Paplavy, Turčyloŭ, Hanarataŭ, Koŭbča. Ostatecznie tylko 620. oddziałowi udało się przebić z niemieckiego kordonu⁴⁵. Jak wspominał żołnierz Dirlwanger: „Dopóki w blokowanym rejonie było dużo lasów i błot, partyzantom udawało się przeskoczyć przez nasze bojowe ugrupowanie w początkowych dniach. Właściwie można niemal nazwać pojechaniem na polowanie. To było interesujące, że partyzanci prawie nie walczyli z nami otwarcie, a w szczególności ograniczali się do niewielkiego ostrzeliwania. Często brali swoje rzeczy i wycofywali się do tego momentu, dopóki nie wpadali w okrążenie i wówczas przyjmowali bój. W większości przypadków to były resztki partyzanckich

⁴⁴ BA-MA, RH 22/232, k. 13v-14v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag 20.7.42-22.7.42*); RH 22/236, kl. 20 (*Der Kommandierende General der Sicherungstruppen und Befehlsh. im Heeresgeb. Mitte, Ia, Tagesmeldung*; 21.07.1942); kl. 22 (*Der Kommandierende General der Sicherungstruppen und Befehlsh. im Heeresgeb. Mitte, Ia, Tagesmeldung*; 22.07.1942); НАРБ, ф. 1450, воп. 2, спр. 1252, арк. 220-220адв. (сведения о деятельности партизанского отряда, находящегося в Могилевской обл. БССР; 5.11.1942). Abramow miał zginąć dopiero 27 lipca wg partyzantów.

⁴⁵ AIPN, GK 688/12, k. 140v-146v (*Gru.GFP 723, FPN 40110, Tgb.-Nr. 253/42, Tätigkeitsbericht für den Monat Juli 1942*; 26.07.1942); Anonim, *op. cit.*, s. 27; B. Musiał, *op. cit.*, s. 144; F. L. MacLean, *op. cit.*, s. 75; Д. Жуков, И. Ковтун, *Охотники...*, с. 106, 108; idem, *PHHA...*, с. 189-191.

oddziałów na [tym] obszarze. Przy okazji, wielu z nich – w wyjątkowych przypadkach – decydowały się na kroki ryzykowne. Skakali do wody lub bagien i tam będąc, oddychali się przez rurki trzciniowe. Kiedy przeszukiwaliśmy cywilów, nie znajdowaliśmy broni. Myślę, że partyzanci mieli wówczas wielkie trudności z zaopatrzeniem. Czasami wyrzucali swoje rzeczy do wody lub ukrywali gdzieś i maskowali się na zwykłych cywilów. Część miała ważne dokumenty lub tylko stosowane na innych obszarach. To tylko faktycznie pokazywało, że ci mieli ważne dokumenty, mogli też być partyzantami⁴⁶.

Rzeczywiście zapasy amunicji, lekarstw, żywności kończyły się partyzantom. W rejonie wsi Usakina skoncentrowała się 24 lipca większa część okrążonych oddziałów Kliczewskiego centrum operacyjnego, obarczona dodatkowo kilkunastoma tysiącami (do 25 000) mieszkańców wiosek – część z chłopów dołączyła do partyzantów. Wówczas Niemcy rozpoczęły intensywny ostrzał artyleryjski i bombardowania lotnicze. Morale spadły gwałtownie, rozpoczęły się dezercje. Część z byłych partyzantów, którzy się poddawali, stawała się agentami Gefepo i SD. Niemcy rozbili 30 lipca 80-osobowy grupę partyzancką, po czym zdecydowali się wysłać pismo do płk Niczyporowicza, zachęcając go do przejścia na ich stronę. W odpowiedzi dowódca 208. oddziału wezwał Sowiet Wojenny Frontu Zachodniego o pomoc – samoloty zrzuciły pomoc, ale część z niej wpadła w ręce niemieckie. Tymczasem odprawa dowódca postanowiła 1 sierpnia o przebicciu się. Na bazie dwóch kompanii płk Niczyporowicza powstała grupa uderzeniowa. Pierwsza próba przebiccia się następnej nocy się nie powiodła, ale 2/3 sierpnia partyzantom udało się przełamać pozycje niemieckie pod wsią Razvadava za cenę poważnych strat. „Ludowym mścicielom” udało się rozproszyć: 128. i 277. oddziały skierowały się w rejon Borysowa, 208. oddział działał w rejonie kirowskim, bychowskim i skierował się na Witebszczyznę⁴⁷.

⁴⁶ Anonim, *op. cit.*, s. 27.

⁴⁷ BA-MA, RH 22/232, kl. 15v-22v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag 24.7.42-3.8.42*); RH 22/236,

Operacja „Adler” pochłonęła od 15 lipca do 8 sierpnia 1942 r. – 1381 zabitych, 428 wziętych do niewoli – przy ówczesnych praktykach rozstrzeliwanych po przesuchaniu (co łącznie dawało 1809 ofiar niemieckiej pacyfikacji). Jednocześnie Niemcy zdobyli 12 pistoletów, 377 karabinów, 14 rkm, 7 ckm, 6 lekkich moździerzy, 7 ciężkich moździerzy 26 sztuk artylerii (9 armat ppanc, 5 armat plot, 4 armat polowych i 8 haubic). Niemcy stracili 25 zabitych, 64 rannych i 2 zaginionych. Niemcy przeprowadzili pacyfikację „ogniem i mieczem”, paląc 30 wsi – przy czym SS-Sdr.Kdo. Dirlwanger zniszczył wsie Miażnoje, Michalioŭka, Sialiec, Źerdziŭŭŭa i Chrelieva. Niemcy zdobyli kilka obozów partyzantskich. Potem batalion Dirlwanger nie zaprzestawał ścigania urojonych partyzantów, co wiązało się w dniach 7–14 sierpnia 1942 r. z kolejnym niemieckim „czyszczeniem” na obszarze rejonów kliczewskiego i kirowskiego. Plonem kolejnego polowania było zniszczenie dwóch wsi: Rudnia i Zielianica, niedaleko nieco wcześniej spalonej wsi Borki⁴⁸.

Powód Niemcy znajdowali na Wschodzie zawsze szybko wg szeroko wykorzystywanego od modelu eksterminacji z ofiarami, mordowanymi w budynku: „Jeśli mieszkańcy protestowali słownie lub z użyciem prze-

kl. 23–30 i 34 (*Der Kommandierende General der Sicherungstruppen und Befehlsh. im Heeresgeb. Mitte, Ia, Tagesmeldung*; 24.07-30.07, 3.08.1942); RS 3-36/4, k. 17–17v (*Sonderkdo. Dirlwanger, Bericht über am 26.7.42*; 27.07.1942); RS 3-36/20, k. 59 (*SS-Sonderkommando Dirlwanger, Bericht über die dem SS-Sonderkommando Dirlwanger zugeteilte Ukrainer-Schutzmannschaft. Monat Juli 42*; 31.07.1942).

⁴⁸ Ponadto Niemcy zdobyli 308 granatów, 1146 pocisków artyleryjskich i moździerzowych, a ponadto 216 koni i 87 wozów, 2839 sztuk bydła rogatego, 1065 skór zwierzęcych, a nawet 10 rowerów, *vide*: BA-MA, RH 22/232, kl. 23v–26v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag 3.8.42-8.8.42*); RH 22/236, kl. 43 (*Der Kommandierende General der Sicherungstruppen und Befehlsh. im Heeresgeb. Mitte, Ia, Sondermeldung*; 10.08.1942); RS 3-36/4, k. 23-24 (*Sich. Div. 286 „Kampfgruppe Adler”, Sonderbefehl*; 7.08.1942); mowa o 897 zabitych, 705 wziętych do niewoli; k. 25-26v (*Sich.-Div. 286 „Kampfgruppe Adler” Abschlussbericht über Unternehmen „Adler”*; 8.08.1942); k. 27 (*Sich.-Div. 286 „Kampfgruppe Adler” Anlage zu „Kampfgruppe Adler” – Aufstellung über Eigen-, Feindverluste und Kampfbeute*; 8.08.1942); B. Musiał, *op. cit.*, s. 149–151; W. Curilla, *op. cit.*, s. 709–710; J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Warszawa 1993, s. 152; Д. Жуков, И. Ковтун, *Охотники...*, с. 111.

mocy, byli zabijani niezwłocznie w środku domu. W takich przypadkach legitymizacja [działań] nie miała jakiegokolwiek powodu. Pozostali byli okrażani, i albo rozstrzeliwani z karabinów maszynowych albo zamykani w sklepie (często byłym kościele), który następnie zostawał podpalony. Kilka granatów ręcznych wrzucaliśmy do środka, a potem czekaliśmy, aby zobaczyć, jak ogień rozwijał się [zajmując budynek]”.

Tego typu pożary musiały być niejednokrotnie doświadczane podczas koszmarów sennych uczestników pacyfikacji i masowych mordów – o czym wspominają nieliczne relacje powojenne weteranów, choć nie anonimowego podwładnego Dirlewangera⁴⁹.

Ekscesy wojny zaplanowanej przez gen. von Schenckendorffa i SS-Obergruppenführera Ericha von dem Bacha były powszednim doświadczeniem dla Białorusinów, którym przynajmniej oficjalnie Niemcy oferowali taryfę ulgową, choć nie odnosiło się to do wiosek „skażonych partyzanszczyzną”. Dwaj dowódcy z Wehrmachtu i SS zaplanowali czternaście nowych operacji przeciwpartyzanckich. Mimo nowych ról niemieckich miejscowa ludność jednak pamiętała i musiała przeżyć jeśli nie dwa w przypadku Kresów Wschodnich, to dwadzieścia lat na sowieckiej Białorusi. Dlatego „[s]tosunek ludności do bolszewików był wyraźnie niezycliwy, co do armii [niemieckiej. – H. K.] jednak wszyscy zgodnie zeznają, że nie uprawiała grabieży ani żadnych gwałtów. O partyzantach sowieckich w powiecie [baranowickim] nie dużo wiedzają, choć zdarzają się od czasu do czasu”⁵⁰.

Unternehmen „Greif”

Kolejne zaangażowanie w operację przeciwpartyzancką oddziału Dirlewangera wiązało się z „oczyszczaniem” trójkąta Orsza–Smoleńsk–Witebsk, do którego rozkaz padł 14 sierpnia w związku z sy-

⁴⁹ Anonim, *op. cit.*, s. 29.

⁵⁰ AAN, 202/III/132, k. 11 (*Relacja z aktualnego stanu rzeczy w powiecie baranowickim*; czerwiec–sierpień 1942).

tuacją wymykającą się spod kontroli przez aktywnie działającą partyzantkę sowiecką⁵¹. SS-Sdr.Kdo. Dirlewanger wzięło udział 16–24 sierpnia w Unternehmen „Greif” (Gryf) po obu stronach szosy i linii kolejowej Orsza–Witebsk. Niemcy wystawili Kampfgruppe wojskowo-policyjno-esesowską. W jej skład weszły Sich.-Rgt. 61 (bataliony zabezpieczenia: 285., 452. i 973.), jeden batalion francuskich ochotników (I./franz. I.R.638 – eks-LVF), dwa bataliony z LIX Armeekorps General der Infanterie Kurta von der Chevallerie⁵². Grupę uderzeniową HSSPF Russland Mitte stanowiły dwa pułki policji: 13. (bataliony 6., 85. i 103.) – Obersta der Schutzpolizei Paula Worma i 14. (bataliony 51., 122. i 313.) – Oberstleutnanta der Schutzpolizei Alberta Buchmanna oraz Feldgendarmarieabt. 690. Dowódcy 14. pułku policji została podporządkowana bateria artylerii (9./A.R. Smolensk) i SD-Kommando⁵³, zaś Pol.-Rgt. 13. bateria artylerii (7./A.R. Smolensk). Do walki z partyzantami został skierowany jeden z batalionów RNNA – Sonderverband Graukopf oraz SS-Sonderbataillon Dirlewanger, dowodzony przez SS-Hauptsturmführera Hansa-Georga Webera z SS-HA, przechodzącego przeszkolenie („ostrzelanie”) bojowe na Białorusi⁵⁴.

⁵¹ BA-MA, RS 3-36/4, k. 30-32 (*Sich. Div. 286, Ic, nr. 335/42, Unternehmen „Greif”*; 14.08.1942).

⁵² Korpuśnymi oddziałami piechoty podległymi sztabowi LIX Armeekorps były Pionier-Bataillon 183, Jagdkommando 4, Bau-Bataillon 415, Bau-Bataillon 416, 1./Landeschützen-Bataillon 579, Infanterie-Regiment 251, *vide*: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Korps/LIXKorps-R.htm> [dostęp: 27.09.2017].

⁵³ Typowe SD-Kommando/Teilkommando składało się z oficera w stopniach SS-Untersturmführera do SS-Hauptsturmführera, 2–3 podoficerów, 4–5 szeregowców oraz 2–3 tłumaczy, pochodzących z ludności miejscowej. Całość była uzbrojona w 1–2 erkaemu, karabiny powtarzalne lub pistolety maszynowe, zaś oficerowie broń krótką. Przykładowe składy osobowe przedstawiał dokument KdS Weissruthenien, odnoszący się do innej lokalnej pacyfikacji, rozgrywającej się w trójkącie między Uzdą – Kopylem – Stołpcami, *vide*: BAB, R70-SU/145 k. 1-5, szcz. k. 3 (*Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Weissruthenien, Einsatzbefehl*; 5.06.1942).

⁵⁴ BAB, NS 33/362, k. 33 (*Funkspruch, An RFSS, Kdo.-Stab RFSS, Chef Orpo, Lagebericht*; 18.08.1942); BA-MA, RH 22/232, kl. 30v-31v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag: 14.8.42-16.8.42*); Д. Жуков, И. Ковтун, *PHHA...*, с. 194–195.

Był to coraz częstszy proces wśród berlińskich urzędników, którzy pragnęli pochwalić się odznaczeniem EK II na piersi, co zauważał sarkastycznie anonim: „Kilka razy w 1942 r. przybyli do nas na sprawdzenie [gotowości bojowej. – *H. K.*] bardzo dziwni ludzie. Oni byli weteranami partii [narodowosocjalistycznej – NSDAP. – *H. K.*], tak zwanymi «starymi bojownikami» [Alte Kämpfer], wśród który znalazł się funkcjonariusz Allgemeine-SS, ale służący w Wehrmachcie czy NSKK, czy gdzieś indziej i zrobił coś złego. Potem przybywał do Dirlewangera na probację. Wyglądały te rzeczy, tak, że oni służyli w swoim czasie w sztabie. Głównie opowiadali historie, że byli gdzie indziej, albo na kwaterze, albo poszli na patrol lub podejmowali inne niewielkie, często pozbawione ryzyka zadania. Następnie Dirlewanger pisał raport o tym jak odważni byli członkowie partii [NSDAP], uczestniczący w ciężkich walkach z partyzantami i ci wracali [na miejsce poprzedniej służby]”⁵⁵.

Partyzanci byli zgrupowani w brygadach i oddziałach Orszańskiej strefy partyzanckiej kierowanej przez Wasilija Bojko ps. „Tatuś” («Батя»), któremu podlegały Brygada Partyzancka „Wujka Kosti” (бригада «Дядя Кости») dowódca Konstantin Zasłonow ps. „Wujek Kostia” («Дядя Костя»), komisarz Ludwik Selicki; Boguszewska BPart – Piotr Kiryłow, Wiktor Manochin; BPart „Aleksieja” – Aleksieja Danukałowa, Jefim Prochorenko i wydzielona z niej BPart K. Ziukowa oraz samodzielny oddział partyzancki – dowódca Nikanor Talerko, Jewdokim Mielnikow; samopart „Miecz” – Karp Siniakow, Jemielian Strizakow; 1. samopart Smoleńskiej Bpart – Anatolij Sokołow, Pan-telej Akimow oraz samopart Iwana Jacyny i samodz. smoleński opart M. Antonienkowa. Wśród zablokowanych wyróżniał się oddział do zadań specjalnych NKWD ZSRS „Groźny” (Отдельный отряд особого назначения – ОООН НКВД СССР «Грозный») dowodzony przez lejtn. GB Fiodora Ozmitiela⁵⁶.

⁵⁵ Anonim, *op. cit.*, s. 32.

⁵⁶ *Партизанские формирования...*, s. 230, 248–249, 260–261, 325, 343–345, 368, 594.

Zgrupowanie partyzanckie rozlokowało się w masywie leśnym na podmokłym terenie ograniczonym na zachodzie drogą Arechausk – Babinavičy, na północy linią Vychadcy (Białoruska SSR) – Cegielnia (Rosyjska FSRR), na wschodzie Dragili (RFSRR) – Kisieli (RFSRR), a na południu linią Piatryki (BSRR) – Asintorf (BSRR) – Arechausk (BSRR). Generał Richert postanowił zablokować cały rejon, ograniczać stan posiadania partyzantów do bagien i tam ich zniszczyć⁵⁷.

Działania w ramach Unternehmen „Greif” rozpoczęły się rankiem 16 sierpnia 1942, gdy do ataku uderzyły oddziały zabezpieczenia i policji. Natychmiast rozpoczęły się walki nad rzeczką Ałśanką, której przez trzy dni broniły brygady Zasłonowa i Ziukowa oraz oddziały Ozmiela, Talerko i Jacyny. Niemcy atakujący z południa i wschodu odrzucili partyzantów do lasu Azierski, gdzie ich okrążyli. Skoncentrowany ogień artylerii oraz pociągu pancernego, wspierającego Niemców z toru kolejowego między stacjami Šuchaŭcy (BSRR) a Krasnoje (RFSRR) spowodował zamieszania w szeregach partyzanckich. Tym łatwiej partyzantom przyszło przełamanie pozycji „mścicieli ludowych” w rejonie jeziora Kazionnaje. Ostatkiem sił Zasłonow poprowadził atak partyzantów i wyrwał 22 sierpnia z okrążenia część sowieckiej guerrilli ku jeziorze Ardyšava. Jednocześnie doszło do walk w rejonie lasu Safijeŭski, gdzie niemieckie bataliony zabezpieczenia bezskutecznie usiłowały przeszkodzić przekraczaniu szosy Witebsk–Orsza przez partyzantów. Tym udało się wkrótce przebić przez linię kolejową, sąsiadującą ze wspomnianą drogą, aż za Bahušeŭsk. Sowieckim „mścicielem ludowym” udało się osiągnąć lasy adamowskie (10–15 km na wschód od Sienna)⁵⁸.

⁵⁷ Д. Жуков, И. Ковтун, *Охотники...* s. 112-113; idem, *PHHA...*, s. 196–197.

⁵⁸ AAN, T-175, rol. 130, kl. 2657091-2657092 (*Der RFSS, Meldung Nr. 1, Meldungen an den Führer über Bandenbekämpfung*; 22.08.1942); BA-MA, RH 22/232, kl. 32v-38v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag: 16.8.42-22.8.42*); RH 22/236, kl. 51-55 (*Der Kommandierende General der Sicherungstruppen und Befehlsh. im Heeresgeb. Mitte, Ia, Tagesmeldung*; 18-22.08.1942); НАРБ, ф. 1450, воп. 2, спр. 1251, арк. 205 (до-

Dirlewanger meldował 19 sierpnia ciężkie walki z partyzantami w nocy, 21–22 sierpnia zaś wspominał o wyeliminowaniu w rejonie wsi Usakina 98 partyzantów oraz pochwyceniu 20 jeńców i sześciu dezertersów, gdy SS-Sdr.Btl. Dirlewanger stracił jednego zabitego i trzech rannych w walkach pod wieś Usakina. Trzy dni później oddział rozpoczął, trwające do 28 sierpnia, przeczesywanie rejonu drogi do Rohaczewa – tylko od 23 do 27 sierpnia Niemcy zabili 60, wzięli do niewoli 36, a rozstrzelali (*Erledigte*) 47 partyzantów⁵⁹. Anonim, służący u Dirlewangera zaobserwował: „W oczyszczaniu i patrolach rozpoznawczych nieoczekiwanie zmagaliśmy się z partyzantami. Przy tym w większości przypadków dochodziło do strzelaniny. Tak, jak w bliskim boju karabin [powtarzalny] był nie zbyt efektywnym uzbrojeniem, my staraliśmy się zdobyć sowieckie pistolety maszynowe. Amunicję do nich znajdowaliśmy w dostatecznie szybko – w obozach partyzanckich. Zdarzało się, że partyzanci chowali amunicję w ziemi”⁶⁰.

Niemcy i Austriacy, jak też Rosjanie z RNNa „masakrowali podludzi” i nie okazywali litości kobietom, dzieciom i starcom podczas pacyfikacji, co było pochodną barbarzyńskich rozkazów niemieckiego dowództwa.

кладная записка начальнику Белорусского штаба партизанского движения тов. Калинину, липес 1944); *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов*. Т. 3. Кн. 2. *От обороны к наступлению (1 июля – 31 декабря 1942 г.)*, Москва 2003, с. 145–146: док. № 1054 «Донесение начальника Центрального штаба партизанского движения П. К. Пономаренко в ЦК ВКП(б) о боевых действиях партизанской бригады под командованием командованием К. С. Заслонова» (17.08.1942); Д. Жуков, И. Ковтун, *ПННА...*, с. 199–201.

⁵⁹ AAN, T-354, rol. 649, kl. 312-313 (*SS-Sdr.-Battl. Dirlewanger, Bericht über Einsatz des SS-Sonderkommandos am 21/22.8.42*; 23.08.1942); BAB, NS 33/362, k. 24 (*Funkspruch, An RFSS, Kdo.-Stab RFSS, Chef Orpo, Lagebericht*; 28.08.1942); k. 25 (*Funkspruch, An RFSS, Kdo.-Stab RFSS, Chef Orpo, Lagebericht*; 26.08.1942); k. 26 (*Funkspruch, An RFSS, Kdo.-Stab RFSS, Chef Orpo, Lagebericht*; 25.08.1942); BA-M, RH 22/236, kl. 56-60 (*Der Kommandierende General der Sicherungstruppen und Befehlsh. im Heeresgeb. Mitte, Ia, Tagesmeldung*; 23.08.1942–27.08.1942).

⁶⁰ BA-MA, RS 3-36/3, k. 62 (*SS-Sonderkommando, [Dem Hoheren SS und Polizeiführer Russland-Mitte]*; 20.08.1942); Anonim, *op. cit.*, s. 29.

Podczas Unternehmen „Greif” liczba zamordowanych osiągnęła 1395 osób. Straty partyzantów oraz mieszkańców wsi objęły 800 ludzi, zaś 595 chłopów zostało porwanych jako „niewolnicza siła robocza” – podobnie jak tysiące sztuk zwierząt gospodarskich. Z tego tylko oba pułki policji zabiły 498 ludzi i wzięło do niewoli 123 partyzantów, tracąc 12 zabitych i 16 rannych. General von Schenckendorff sygnalizował w raporcie zniszczenie 20 obozów partyzanckich, spalenie kilkunastu wsi oraz zdobycie czołgu, trzech armat plot., min, materiałów wybuchowych⁶¹.

Początki „Bandenbekämpfung”

Walki z partyzantką zaczęły podlegać i być przenoszone w drugiej połowie maja 1942 r. ze struktur Wehrmachtu do Wyższych Dowódców Policji i SS, którym podlegały oddziały Orpo, SS oraz ochotniczych Schuma/OD. Zainicjowały się kursy szkoleniowe dotyczące jeszcze „Partisanenbekämpfung”, gdy w kursach przeprowadzanych pod egidą SS-Ogruf. von dem Bacha, oficerowie Wehrmachtu prezentowali swoje doświadczenia w walce z partyzantami. Przykładowo w szkoleniu przeprowadzonym od 21 do 24 maja 1942 r. brali udział dowódcy Pol.-Rgt. Mitte, Res.-Pol.-Btl. 51. i 122., Pol.-Btl. 91., 134. i 111., Ukr.-Schuma Btl. 201., SS-Sdr.Kdo. Dirlwanger, SD Einsatzgruppe 8 oraz dowódca Pol. Offz.-Schule Köpenick oraz Hptm. Dietrich oraz SS-Stubaf. Magill. W wyniku zostało wypracowane szczegółowe „Doświadczenia i wska-

⁶¹ Niestety nie są znane relacje francuskich ochotników z „brudnej” wojny z partyzantami, gdyż na ogół nikt nie przyznawał się do brutalnych i bezlitosnych działań przeciw cywilom na Białorusi. Lakoniczne raporty niemieckie wspominały o: (22.08) 362 zabitych i 62 jeńcach, (24.08.) zabiciu 98 partyzantów, 20 jeńcach i sześciu dezertersach, (26.08.) 7 zabitych i 10 jeńców, *vide*: AIPN, GK 688/12, k. 147(v)=150(v) (*Gru.GFP 723, FPN 40110, Tgb.-Nr. 253/42, Tätigkeitsbericht für den Monat August 1942*; 26.08.1942); BAB, NS 33/362, k. 22 (*Funkspruch, An RFSS, Kdo.-Stab RFSS, Chef Orpo, Lagemeldung*; 31.08.1942); BA-MA, RH 22/236, kl. 64 (*Der Kommandierende General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgeb. Mitte, Ia, Sondermeldung*; 30.08.1942); W. Curilla, *op. cit.*, s. 711; R. Forbes, *op. cit.*, s. 128; J. Turonek, *op. cit.*, s. 152; Д. Жуков, И. Ковтун, *Охотники...*, c. 114–115.

zówki dotyczące walki partyzanckich”, obejmujące omówienie: organizacji wroga (skoczków spadochronowych i „band”), zarys i zadania oraz tryb walki partyzantów, samego zwalczania partyzantów: uzbrojenie i zaopatrzenie w amunicję, dodatkowe siły i zaopatrzenia, pacyfikacje poprzez przeczesywanie. W dokumencie była mowa o podziale sił na oddziały blokujące, pacyfikacyjne, rezerwowe, siły ewakuujące ludność, a także Niemcy nie zapomnieli zabezpieczenie zdobytych obszarów – choć to jak miała pokazać praktyka nigdy nie było skutecznym działaniem – mimo wprowadzenia taktyki „spalonej ziemi”⁶².

Proces przybrał na sile, gdy Niemcy rozpoczęli planowanie systematycznego zwalczania partyzantki. Rozkaz OKW nr 0025 2/42 g k/ WFSt/Qu (II) z 23 lipca 1942 r. definiował: „w myśl decyzji Führera zwalczanie partyzantki jest w pierwszym rzędzie zadaniem policji”. Za sprawą szefa OKW Wilhelma Keitla, zwracającego się do Himmlera, doszło do utworzenia jednolitego dowództwa dla działań przeciwpartyzanckich – na obszarach okupacji cywilnej oraz obszarów tyłowych grup armii. Jego zadaniem miała być koordynacja operacji przeciw partyzantom i szybka wymiana spostrzeżeń na powyższy temat między SS, policją i armią. Równocześnie szef SS-WVHA powołał SS-Wirtschaftserer przy urzędujących HSSPF, w tym na Białorusi – mających zabezpieczyć „Bandenbekämpfung” od strony ekonomicznej⁶³.

Niemcy posługiwali się terminem „partyzant” jeszcze w lipcu, choć pod koniec miesiąca nastąpiła erozja wykładni tego określenia, po spostrzeżeniach Reichsführera-SS. Pismo Himmlera do majora Suchanka

⁶² BA-MA, RS 3-36/21, k. 2 (*Der Höhere SS-und Polizeiführer Russland-Mitte, [Schreiben an Chef Orpo]*; 19.06.1942), k. 3–10 (*Erfahrungen und Richtlinien für die Partisanenbekämpfung*; b.d.).

⁶³ AAN, rol. 81, kl. 2601814 (*Rode SS-Ostufaf, [Lieber Grothmann...]*; 28.07.1942); T-175, rol. 54, kl. 2568709-2568720 (*SS-WVHA, 627/42, Durchführungsbestimmungen zum RFSS vom 18.6.1942 betr. Neugliederung der Wirtschafts- und Verwaltungsdienststellen bei den HSSPF in den besetzten Gebieten einschliesslich Generalgouvernement*; 23.06.1942); H. R. Trevor-Roper, *Hitler's War Directive 1939–1945*, New York 1966, p. 201–209; P. W. Blood, *op. cit.*, p. 75–76.

z 27 lipca zatytułowane „Myśli odnośnie słowa «partyzanci»” (Gedanken über das Wort „Partisanen”) nie pozostawiało złudzeń: „Obok piechoty, artylerii, saperów i innych rodzajów broni bolszewizm wprowadził partyzantów jako ostatni i nowy rodzaj. Tym szwindlem propagandowym cała Europa, a w szczególności my Niemcy, daliśmy się oszukać bolszewickim podludziom i Żydom. Wyrazem „partyzanci” opatentowano na bohaterów ludzi walczących z zasadzki. Wyrazu „partyzanci” nie należy przeto używać. Ludzi, wykonywujących tę czynność powinno nazywać się takim mianem, jakim są w rzeczywistości: spiskowcami, franktireursami, rozbójnikami, opryszkami i bandytami. W użyciu służbowym należy mówić o bandach i zwalczaniu bandytów, najwyżej o zwalczaniu franktireursów”⁶⁴.

Właściwe prerogatywy „Bandenbekämpfung” określała Dyrektywa OKW nr 46, którą podpisał 18 sierpnia feldmarszałek Wilhelm Keitel. Dokument nosił tytuł „Wytyczne dla wzmożonego zwalczania bandytyzmu na Wschodzie” (Richtlinien für die verstärkte Bekämpfung des Bandenwesens im Osten). Istotą dyrektywy było wyjęcie spod prawa partyzantów, określanych jako polityczni bandyci. *De facto* zrównało to ich do pospolitych przestępców. Wehrmacht zastrzegł sobie jedynie odpowiedzialność za zwalczanie „band” na terenie operacyjnym. Siły były przekazywane przez dowództwo zwierzchnikom oddelegowanym z wojska lub przez HSSPF do poszczególnych operacji w zależności od sytuacji, obsady i starszeństwa stopni służbowych⁶⁵.

Zasady walki z „bandytyzmem” zostały ujęte w sześciu punktach – pozycja „Bandenbekämpfung” została wzmocniona w strategii wo-

⁶⁴ J. Kilian, *Wehrmacht und Besatzungsherrschaft im Russischen Nordwesten 1941–1944: Praxis und Alltag im Militärverwaltungsgebiet der Heeresgruppe Nord*, Paderborn, München, Wien, Zürich 2012, s. 183.

⁶⁵ AAN, T-175, rol. 59, kl. 2574883 (*Der Chef des OKW, Nr.02161/42 geh/WFSt/Qu [III], An den RFSS; 17.08.1943*); kl. 2574884-2574885 (*RF/Dr., AR 32/19/42, An Generalfeldmarschall Keitel; 28.06.1942*); rol. 140, kl. 2668141-2668355 (*Weisung Nr. 46: Richtlinien für die verstärkte Bekämpfung des Bandenunwesens im Osten, Der Führer, OKW/WFSt/Op. Nr 002821g.K., Führerhauptquartier; 18.08.1942*).

jennej poprzez zaangażowanie oddziału operacyjnego OKH, którym kierował gen. mjr Adolf Heusinger. Sztabowcy OKH przygotowywali scenariusze akcji i planowała działania antypartyzanckie dla wszystkich poziomów dowódczych: grup armii, dowódców obszarów tyłowych, komendantur polowych i sztabom HSSPF i SSPF. Wszystkie dowództwa polowe i tyłowe miały w tym pomagać – poprzez uzgadnianie posunięć, wyznaczanie dowództwa, sił i zaopatrzenia aż do prowadzenia walk – nawet przejściową kontrolą miejscowego HSSPF lub SSPF. Sformalizowana została sprawozdawczość poprzez wprowadzenie podczas pacyfikacji meldunków porannych, wieczornych i dziennych do sztabów operacji antypartyzanckich – obok tygodniowych, dwutygodniowych i miesięcznych przesyłanych do OKH. Niemcy planowali zastosować drastyczne środki w walce z „bandytami”. Pacyfikacje powinny odzyskać zaufanie cywilów dla sił okupacyjnych, a mieszkańcom miano zapewnić minimum wyżywienia celem osłabienia „bandytów”. Koniecznością było pozyskanie miejscowych do współpracy „metodą kija i marchewki”. Jednocześnie OKH przestrzegало, aby lekkomyślnie nie ufać tubylcom.

Początkowo SS-Gruf. von dem Bach miał składać meldunki gen. von Schenckendorffowi i RFSS Himmlerowi. Tymczasem generał major Walter Warlimont miał monitorować „Bandenbekämpfung” z ramienia departamentu operacyjnego OKW (Wehrmachtführungsstab – WFSt). Z drugiej strony niemiecki wywiad wojskowy rozpoczął w maju wydawanie biuletynu „Nachrichten über Bandenkrieg” [*Więści o wojnie z bandami*], co miało wzmacniać ducha bojowego oddziałów Wehrmachtu, zaangażowanych do walki z partyzantami. Niepostrzeżenie Ostheer utraciła pełnię zwierzchności nad działaniami wojennymi na wschodzie. Od teraz walka na zapleczu coraz mocniej podlegała RFSS, za sprawą zaangażowania przez niego SS i policji niemieckiej.

Wprowadzenie „Bandenbekämpfung” było możliwe dzięki kilkumiesięcznemu procesowi decyzyjnemu. Całokształt narodowosocjalistycznej rzeczywistości uzupełniały inne zbrodnicze niemieckie rozkazy, jak Kommissarenbefehl i Kommandobefehl, które sankcjonowały

łamanie konwencji genewskiej z 1929 r. poprzez ustne (*sic!* – żołnierze nie widzieli tych dyrektyw) przyzwolenie dowództwa na mordowanie umundurowanych żołnierzy nieprzyjacielskich. Jednym z jego elementów była narada z 9 lipca z udziałem Himmlera, Kurta Daluegego (szef Orpo), jego zastępcy – Adolfa von Bomharda, Heinricha Müllera (szef Gestapo), Kurta Knoblaucha (szef KSRFSS – Kommandostab Reichsführer SS), Brunona Streckenbacha (RSHA), trzech HSSPF (Krügera, von dem Bacha i Hansa-Adolfa Prützmana), dwóch SSPF (Carla Zennera i Globocnika), dr Erharda Schöngartha (BdS Krakau), Williego Bitricha (SS-Kav.Div.), Herberta Beckera (BdO GG), Georga Jedicke (BdO Ostland). To wówczas RFSS miał obwieścić zgromadzonym swój zamiar przejścia kontroli nad całym systemem bezpieczeństwa III Rzeszy. Trzy tygodnie później Himmler po raz pierwszy wprowadził pojęcie „Bandenbekämpfung” jeszcze jako nieoficjalnej doktryny⁶⁶.

Główne siły przewidziane do zwalczania „band” stanowiły oddziały policji i SS, ale wsparcie miał zapewniać Wehrmacht oraz Luftwaffe. Strategicznym celem dyrektywy była eksterminacja wrogów i mobilizacja własnych sił, wynikająca z operacyjnej kooperacji SS, policji i Wehrmachtu. W swej bezlitosnej konsekwencji objęła również Służbę Pracy Rzeszy (Reichsarbeitsdienst), Zarząd Lasów Rzeszy (Reichsforstamt), oddziały ochrony kolei (Bahnschutz), zmilitaryzowane Wsparcie Techniczne (Technische Nothilfe), a nawet instruktorów rolniczych (Landwirtschaftsführer)⁶⁷.

⁶⁶ AAN, T-78, rol. 479, kl. 6462623-6462637 (OKH, *GenStdH, Abt. Frd. Heere Ost (B/P) Nr. 2460/43, Nachrichten über Bandenkrieg Nr. 1*; 3.05.1943); T-454, rol. 94, kl. 435-438 (*Der Reichsminister für die besetzten Ostgebiete, an Reichskommissar für das Ostland, Verstärkte Bekämpfung des Bandenwesens in die besetzten Ostgebiete*; 23.08.1942); A. Dallin, *German Rule in Russia 1941-1945. A study of occupation policies*, London 1957, p. 538-540, 542; J. Turonek, *op. cit.*, s. 155-156; W. Warlimont, *Inside Hitler's Headquarters*, Navato 1964, p. 254-255.

⁶⁷ Jeden z batalionów Bahnschutzu został sformowany we wrześniu 1942 r. z ochotników białoruskich z okręgu mińskiego (100), baranowickiego (250) i po 50 z głębockiego, hancewickiego, lidzkiego, słonimskiego, wilejskiego, *vide*: AAN, T-354, rol. 650, kl. 56 (OKW, nr. 03408/43 geh. WFS/Op./H./, Der Chef des OKW, WFS/Org II,

Początkowo to SS-Gruppenführer Knoblauch miał od 28 lipca 1942 r. skoordynować OKW i OKH z HSSPF na okupowanych terytoriach, co wynikało z instrukcji Himmlera dotyczącej walki z partyzantami. Jego kompetentnym współpracownikiem ze strony OKW był płk Kurt von Tippelskirch – który zasłynie po wojnie jako historyk II wojny światowej – wcześniej planował pacyfikację wschodnioeuropejskich wiosek i chutorów w ramach współpracy Wehrmachtu z SS i policją przy „Bandenbekämpfung”⁶⁸.

Ale już rywalizację o nowe stanowisko rozpoczął w sierpniu SS-Ogruf. Erich von dem Bach, który poprowadził w sierpniu do boju z partyzantami siły HSSPF Russland-Mitte w operacji „Sumpffieber”. Wkrótce napisał 5 września osobisty list do Himmlera: „Ogólnie rozkaz Führera oznacza dla SS postęp, byłoby błędem dążyć do jego zmiany nawet tylko w kilku punktach, bowiem patrząc z wyższego punktu widzenia, jest bezwzględnie słusznym, aby na tyłach wojska był odpowiedzialnym za zwalczanie [«]band[»] tylko jeden człowiek. [...] Sądzę, że posiadam największe doświadczenie w zwalczaniu «band» i proponuję przeto Panu, Reichsführerze-SS, aby zaangażował mnie Pan jako inspektora dla zwalczania [«]band[»] na terenie Wschodu. [...] Reichsführerze-SS spodziewam się, że Pan moją inicjatywę właściwie zrozumie i nie będzie jej uważał za fałszywą ambicję. Naturalnie, że posiadam zdrową ambicję, która jednak ogranicza się do tego, żeby być jednym z pańskich najwierniejszych i najpilniejszych współpracowników”⁶⁹ –

nr 02958 geh v. 8.7.43; 18.08.1942; 28.06.1942); AIPN, GK 166/1100 (*GKBZN, t. VII akt w sprawie zbrodni hitlerowskich w okresie Powstania Warszawskiego i zburzenia Warszawy, Protokół oględzin fotokopii niemieckich dokumentów przez sędziego Józefa Skórzyńskiego*; 15.06.1948), k. 1583–1588 J. Grzybowski, *op. cit.*, s. 306; P. W. Blood, *op. cit.*, p. 75–76.

⁶⁸ AAN, T-175, rol. 81, kl. 2601809 (*Der RFSS RF/Dr., Vermerk für SS-Gruppenführer Knoblauch [...die Banden zu bekämpfen...]* 28.07.1942).

⁶⁹ BA-MA, RH 19 II/153, k. 140 (*Abschrift. Besprechung des SS-Obergruppenführer v.d. Bach beim Kmdr. General d. Sich. Tr. u. Befh. i.H.Geb. Mitte am 27.10.1942*); *Органы государственной...*, s. 586–589; док. № 154 «Отчет начальника СС и полиции группы армий „Центр” обергруппенфюрера СС Э. Бах-Зелевски рейхсфю-

udowadniając jak może zmienić człowiek, który trzy lata później będzie ratował własną skórę w Norymberdze, obciążając oskarżonych.

Odpowiednio umotywowana inicjatywa SS-Obergruppenführera Ericha von dem Bacha przyniosła skutki i spowodowała zmiany personalne. Decyzję o powołaniu von dem Bacha na Inspektora ds. „zwalczania bandytyzmu” na wszystkich terenach wschodnich (Inspekteur für die Bandenbekämpfung im gesamtem Ostgebiet) RFSS zasygnalizował mu już 5 (druga wersja mówi o 9) września na „służbowym obiedzie”. Himmler podporządkował mu 1. SS-Inf.-Brig (mot.), Pol.-Rgt. 13. i 14. oraz Freikorps Dänemark. A niecały miesiąc później, 23 października von dem Bach został powołany przez Reichsführera-SS na urząd Pełnomocnika ds. „zwalczania band” na Wschodzie (Bevollmächtigter des Reichsführers SS für Bandenbekämpfung im Osten). Trzy dni później von dem Bach podpisał porozumienie o współpracy przy zwalczaniu partyzantki z generałem von Schenckendorffem. Jednocześnie SS-Brigadeführer und Generalmajor der Polizei Curt von Gottberg został zastępcą von dem Bacha na stanowisku HSSPF „Rußland-Mitte und Weißruthenien” od 5 lipca 1943 r., a faktycznie to von Gottberg kierował siłami SS i policji na Białorusi już od listopada 1942 r. Nowa struktura walki z partyzantami wynikała z typowej narodowosocjalistycznej potrzeby centralizacji działań operacyjnych i wywiadowczych zaangażowanych w walkę z wrogiem wewnętrznym⁷⁰.

Jednocześnie SS-Obergruppenführer von dem Bach nie zapomniał o znaczeniu rozpoznania i działań kontrwywiadowczych, zwracając uwagę na działania Sipo i SD, wykorzystanie wszystkich poprzednich doświadczeń i środki prowadzące do celu w postaci zniszczenia partyzantów. Cel rozpoznania było poznanie dokładnego położenia geogra-

перу СС Г. Гиммлеру о мероприятиях по борьбе с партизанами» (nie wcześniej niż 21.09.1942); P. W. Blood, *op. cit.*, p. 79; Д. Жуков, И. Ковтун, *Охотники...*, s. 130–131.

⁷⁰ AIPN, GK 166/1100 (GKBZN, t. VII *Protokół oględzin fotokopii*; 15.06.1948), k. 1588; C. Gerlach, *op. cit.*, s. 926–928; P. W. Blood, *op. cit.*, p. 79; A. Angrick, *Erich von dem Bach-Zelewski. Himmlers Mann für alle Fälle* [in:] *Die SS. Elite unter dem Totenkopf*, red. R. Smelser i E. Syring, Paderborn 2000, s. 41–43.

ficznego obozów partyzanckich, terenu i dróg, siły i uzbrojenia „band”, sztuki ich zabezpieczenia – nie zapominając o ich placówkach w terenie i w okolicznych wioskach, wcześniejszych działaniach partyzantów, ich aktywności przeciwko liniom kolejowym. Wskazane były wszystkie wskazówki, które mogły być przydatne do przygotowania operacji pacyfikacyjnych. Działania lokalizujące partyzantów miały rozpocząć natychmiast, a przyświecać miało im motto: „Trudności są tylko po to, aby je pokonać”. Wszystkie raporty dotyczące „Bandenkämpfung” miały być przekazywane błyskawicznie do Einsatzstab Minsk i wiadomości SS-Standartenführera Humberta Achamer-Pifradera, będącego wówczas BdS Ostland i odpowiedzialnym z ramienia Policji Bezpieczeństwa za „Bandenkämpfung”⁷¹.

Klamrą, domykającą legislację niemieckie wymierzone w partyzantów, był zachęcający do bezwzględności rozkaz OKW Nr. 004870/42 z 16 grudnia 1942 r. opatrzony podpisem „Keitel”. Feldmarszałek informował żołnierzy: „Do Führera doszły meldunki, że poszczególni członkowie sił zbrojnych lądowych, biorący udział w zwalczaniu [«]band[»], zostali pociągnięci do odpowiedzialności za ich zachowanie się w walce.

W związku z tym Führer wydał następujące rozkazy:

1. Wróg wzywa do walk partyzanckich fanatycznych, komunistycznie wyszkolonych bojowców, którzy nie cofają się przed popełnieniem żadnych gwałtów. W walce tej, bardziej niż kiedykolwiek, chodzi o «być albo nie być». Walka ta nie ma już nic wspólnego z żołnierską rycerskością lub postanowieniami Konwencji Genewskiej. Jeśli tej walki z [«]bandami[»] tak na Wschodzie, jak i na Bałkanach nie będzie się prowadzić najbardziej brutalnymi środkami, wówczas w niedługim czasie siły, stojące do naszej dyspozycji nie wystarczą, aby opanować tę zarazę.

⁷¹ BAB, R70-SU/142 k. 41–43 (*Der Chef des Einsatzstabes der Sicherheitspolizei u.d.SD – Ostland – Tgb.-Nr. 41/42, An die Führer aller Erkundungskommandos unter sofortiger mündlicher Weitergabe an alle Unterführer und Männer*; 18.11.1942); HAPB, ф. 655, вop. 1, сnp. 3, апк. 5-7 (*Sicherheitspolizei und SD, Einsatzgruppe B, Tätigkeits- und Lagebericht für die Zeit vom 15 November bis 15 Dezember – Polizeilicher Lagebericht für die Zeit vom 15 November bis 15 Dezember*; b.d.).

Dlatego wojska są uprawnione i zobowiązane do tego, aby w walce tej jeśli tylko ma to prowadzić do sukcesu, stosować bez ograniczenia wszystkie środki również przeciwko kobietom i dzieciom.

Stosowanie ustępstw, obojętnie jakiego rodzaju, jest przestępstwem przeciwko frontowemu żołnierzowi, który ponosi skutki ciosów zadanych mu przez [«]bandy[»] i nie może przeto mieć żadnej wyrozumiałości dla jakiegokolwiek ochraniają [«]band[»] lub tych, co z nimi współdziałają. [...]

Żaden Niemiec użyty do zwalczania [«]band[»] nie może być nigdy pociągnięty do odpowiedzialności dyscyplinarnej lub też przed sądem wojennym z powodu jego zachowania się w walce przeciwko [«]bandom[»] lub ich pomocnikom”.

Oficerowie mieli niezwłocznie poinformować swoich doradców prawnych i podwładnych o treści powyższego rozkazu. Hitler zakazywał zatwierdzania wyroków, sprzecznych z powyższym rozkazem.

Nowa narodowosocjalistyczna wykładnia prawa podnosiła poziom brutalizacji na niespotykaną skalę od czasów Czyngis-chana i Huna Attyli. Okrucieństwo stawało się cenionym dobrem, które ochraniała bezkarność wobec norm prawa i powojenna amnezja wszystkich Niemców, zaangażowanych w bezmierne okrucieństwa⁷².

Wzmocnienie przed jesiennymi pacyfikacjami

Początek jesieni 1942 r. zaznaczył się wzmocnieniem szeregów SS-Sonderbataillon Dirlwanger. Po trzymiesięcznym szkoleniu w Oranienburgu, czyli w sąsiedztwie KL Sachsenhausen, Dirlwanger otrzymał 17 września przeszkolonych wojskowo 115 kłusowników, w tym też pierwszych więźniów kryminalnych i politycznych (stu skierowało Reichsjustizministerium, a szesnastu trafiło z obozów koncentracyjnych, z których jeden powiesił się w drodze na Białoruś). Wśród skie-

⁷² AIPN, GK 166/1100 (*GKBZN, t. VII. Protokół oględzin fotokopii*; 15.06.1948), k. 1588-1589.

rowanych znaleźli się też niemieccy Sinti, którzy określane też jako „Asozialen” byli więźniami niemieckich obozów koncentracyjnych. Od reszty wyróżniały ich gładko ogolone głowy – nosili esesowskie mundury feldgrau, choć bez oznaczeń stopni.

Ówczesna liczebność oddziału jest różnie oceniana, od 350 przez 400 do 480 żołnierzy. Najczęściej wspomina się podział batalionu na trzy kompanie: jedną niemiecką i dwie rosyjskie (lub rosyjską kompanię i ukraiński pluton). Szybko zaczęło odgrywać coraz poważniejszą rolę 280 ochotników wschodnioeuropejskich, stanowiących 50–55% składu osobowego oddziału. Tymczasem kłusowników i osądzonych żołnierzy niemieckich miało być do 20%, 5–10% zaś stanowili oficerowie SS i policji z normalnego przydziału służbowego. Nie zapominając o ochotnikach rosyjskich, białoruskich u ukraińskich, to Niemcy i Austriacy stanowili faktyczną podstawę oddziału, dominując w sztabie tego oddziału karnego, który później ewoluował w kierunku pułku, brygady i dywizji SS⁷³.

Jesienią 1942 r. SS-Sonderkommando Dirlwanger walczyło w ramach wielonarodowych sił antypartyzanckich: niemiecko (austriacko)-ukraińsko-litewsko-łotewsko-francusko-kozackich: SS-Inf.-Brig. (mot.) 1., Pol.-Regt. 14, Schm.-R.-Bat. 54., 55., lit. Schm.-Batl. 255, I./franz. I.R. 638, Kosaken-Rgt. 102, fremdv. Art.l. Abtlg, Nachr. Komp. 112., TN.-Abtlg. II, Abtlg IVb, Er.-Kraft.-Zug i SD-Einsatzkommando 8. Wówczas oddział Dirlwangerera dysponował mozaiką uzbrojenia i wyposażenia: niemieckiego, austriackiego, czeskiego, sowieckiego, a nawet fińskiego⁷⁴.

⁷³ AAN, T-354, rol. 650, kl. 566 (SS-Sonderkommando Dr. Dirlwanger; An das Reichskriminalamt; 9. 10. 1942); Anonim, *op. cit.*, s. 30; H.-P. Klausch, *op. cit.*, s. 72–74: wspomina o „politycznych” Willi Mürdterze i Bruno F.; R. Michaelis, *op. cit.*, s. 21, 67 [350–400]; Д. Жуков, И. Ковгун, *Охотники...*, c. 126–127; B. Boll, *Chatyn 1943* [in:] *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, red. G. R. Ueberschär, Darmstadt 2003, s. 20–21 [480].

⁷⁴ AAN, T-175, rol. 81, kl. 2601189 (SS-Sdr.-Batl. Dirlwanger, Fernschreiben v. 6.9.42): mowa o dostarczeniu piętnastu 9 mm pm Suomi, choć pierwsze pięć sztuk peemów Suomi dotarło już w lutym 1942; kl. 2601215 (Dienststelle F.P. 00512, Fernschreiben an SS-Kfz. Depot Schröttersburg; 18.08.1942): o dostawie trzech ciężarówek

Tymczasem pozpoznanie partyzanckie pozostawiało wiele do życzenia, informując CSzPD, a ten BSzPD, że „w rejon Borysowa do walki z partyzantami przybyła 7. Dywizja Piechota. Przymyślalnie w skład dywizji wchodzi 135, 325 niemieckie pułki piechoty, 638 francuski pułk piechoty i pododdziały wojsk SS, zwykła liczebność dywizji do 15 000 żołnierzy i oficerów. Sztaby 135 i 638 pułków piechoty – Borysów, 325 pułku piechoty – Krupki (40 km p[In]-w[sch] Borysów)”. Jedyną zgodną z rzeczywistością informacją była ta o francuskich ochotnikach, ale i oni byli zaangażowani do walki z partyzantami od lata 1942 r.⁷⁵

Unternehmen „Nordsee”/„Breslau”

SS-Sonderbataillon Dirlwanger wziął udział w lokalnej operacji przeciwko sowieckim partyzantom w okolicach Bychowa po obu stronach rzeki Dniepr. Najpierw działali od 2 września pod Smolicą, a następnie do 5 września nad rzeką Druć w ramach jednej operacji Unternehmen „Nordsee”. Jej celem było zlikwidowanie zagrożenia dla linii kolejowej Mohylew – Żłobin na zapleczu Grupy Armii „Mitte”⁷⁶. Przeczesywanie zakończyło się okrążeniem obozu partyzanckiego w la-

Forda, jednego osobowego Opla i pięciu motocykli; rol. 651, kl. 121 (*SS-FHA, Vertg. Nr. I/2/72/28c/43*; 9.02.1943); o późniejszym dostarczeniu pięciu pm Suomi; BA-MA RH 22/231, k. 125 (*Die Kommandierende General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgebiet Mitte, Ia Br.B.Nr. 1457/42, An die Kosaken-Schwadron 102*; 21.04.1942), k. 138 (*Die Kommandierende General der Sicherungstruppen und Befehlshaber im Heeresgebiet Mitte, Ia Br.B.Nr. 1504/42, Bildung des Kosaken-Rgts. 102*; 25.04.1942).

⁷⁵ НАРБ, ф. 1450, воп. 2, спр. 1244, арк. 60 (Центральный штаб партизанского движения при Ставке Верховного Главнокомандующего – начальнику Белорусского штаба партизанского движения тов. Калинин; 29.10.1942). 7. Dywizja Piechoty składała się od 1936 r. z Grenadier-Regiment 19., 61. i 62. w opisywanym okresie wchodziła w skład IX. Korpusu Armijnego podległego dowództwu Grupy Armii „Mitte”.

⁷⁶ AAN, T-354, rol 649, kl. 310-311 (*Verst. Pol.-Rgt. 14, Ia, Regimentbefehl*; 2.09.1942); НАРБ, ф. 655, воп. 1, спр. 3, арк. 183–184 (*Sicherheitspolizei und SD, Einsatzgruppe B – Polizeilicher Lagebericht für die Zeit vom 1 bis 15.9.1942*; b.d.).

sach Bychowszczyzny. Siódmego września wzięli do niewoli 187 partyzantów, spośród których rozstrzelali 134 – przy czym zdobyczami były 2 samochody, 7 ckm, 5 rkm, 31 kb, jedna armata ppanc, jeden ciężki moździerz oraz zostało zniszczonych osiem obozów. Esesowcy dowodzeni przez SS-Obersturmführera Hansa Georga Webera zabili 8 września szkieletową załogę leśnej „infrastruktury”, która obejmowała siedmiu partyzantów, w tym trzy kobiety. Za to okazały się trofea: jeden ckm, jeden rkm, 9 kb, 500 granatów ręcznych, ok. 1000 min, 400 kg materiałów wybuchowych, ubrania zimowe oraz zapasy żywności. Ten lokalny sukces był działaniem o charakterze pomocniczym w stosunku do Unternehmen „Breslau I”, przeprowadzanej siłami niemieckich 13. i 14. pułków policji (temu drugiemu oddziałowi policji niemieckiej został tymczasowo podporządkowane SS-Sdr.-Kdo. Dirlewanger). Dwa pułki Ordnungspolizei wyeliminowały „187 bandytów”, pod którym to terminem były ukrywane też ofiary cywilne – szczególnie że oba oddziały straciły zaledwie 5 zabitych i 10 rannych w „walkach”. Naturalnie pacyfikacja rozszerzyła o drugą fazę „Breslau II”, gdy niemieckie samoloty rozpoznawcze odkryły koncentrację partyzancką między rzeką Druć, linią kolejową Rohaczew – Stary Bychów oraz wsią Aziarany. Tym razem SS-Sdr.-Btl. Dirlewanger, wspierany przez pluton samochodów pancernych, podążał w awangardzie kolumny marszowej wzmocnionego 14. pułku policji. Oddziały miały zająć pozycje uderzeniowe na linii Lelczyce–Staroje Sialo. Pacyfikacja rozgrywała się w dniach 14–17 września⁷⁷.

Dowódca 14. pułku policji, ppłk Buchmann: „Przeciwnik wykazuje słaby opór tylko niewielkimi siłami. Do chwili obecnej nie stawiał poważnego przeciwdziałania, i ja kieruję uderzenie w kierunku północnym dla jego zniszczenia. [«]Bandyci[»] opuszczają swoje obozy bez walki. Ze

⁷⁷ BAB, NS 33/446, kl. 1-1v (*Funkspruch, An RFSS, Kdo.-Stab RFSS, Chef Ordn.-Pol., Lagebericht*; 9.09.1942); BA-MA, RS 3-36/4, k. 40 (*Der HSSPF Russland Mitte, Abt. Ia, Vorübergehende Unterstellung der Sonderkommando Dirlewanger unter das Pol. Regt. 14*; 8.09.1942); W. Currilla, *op. cit.*, s. 713–714; H.-P. Klausch, *op. cit.*, s. 64–68; Д. Жуков, И. Ковтун, *Охотники...*, с. 137–138.

zdobytch dokumentów [«]bandyckich[»] rozkazów jasno wynika, że uderzenia, przeprowadzane siłami pułku, silnie zdemoralizowały przeciwnika. Dokładnie widać proces rozpadu oddziałów [«]bandyckich[»], które porzucają broń, ukrywając się jako lokalni mieszkańcy”.

Wówczas Pol.-Rgt. 14 zabił 104 „wrogów”, zdobywając jeden ce-kaem, jeden erkaem i 32 kb, co wskazuje, ile zamordował niewinnych osób. Tymczasem oddział Dirlwangera ostatecznie pozostał w rezerwie i jedynie oczyszczał aż do 24 września obszar na południe od wsi Čačevičy. W trakcie operacji „Breslau II” Dirlwanger został odznaczony po raz drugi Krzyżem Żelaznym I klasy (Spange zum EK 1. Klasse)⁷⁸.

Unternehmen „Regatta”

Kolejna pacyfikacyjna operacja „Regatta” rozgrywała się od 4 do 8 października w rejonie horeckim na południe od miasteczka Horki oraz wsi Rekatka, Maškova i Dobraja. Działania antypartyzanckie przygotował sztab 286. Dywizji Zabezpieczenia. Plan działań opierał się na okrążeniu partyzantów w lesie rekockim, a następnie zmuszeniu ich do wycofania w kierunku zasadzki pomiędzy wsiami wsi Rekatka i Maškova. Oddział Dirlwangera został podporządkowany oddziałowi tej dywizji – 36. pułkowi zabezpieczenia (Sicherungs-Regiment 36). Ponadto w składzie pacyfikatorów znalazły się batalion I/14. pułku policji (wzmocniony Rosjanami i Ukraińcami) Polizei-Bataillon „Süd” (wcześniej 131. batalion policji) pod dowództwem majora Hansa-Otto Ortha, Bataillon „Nord” (też jako Sicherungs-Bataillon 664.), 537. kompania łączności oraz kommando SD. Celem operacji „Regatta” była Brygada Partyzancka „Gwiazda” («Звезда») dowodzona przez Michaiła Iwlijewa i politruka Pawła Sawinowa – działająca od sierpnia 1942 r. w rejonie horeckim. Na nieszczęście dla partyzantów ich wspomniani

⁷⁸ AAN, T-354, rol 649, kl. 315-316 (*Regimentsbefehl für den Angriff Pol. Rgt. 14; 16.09.1942*); BAB, NS 33/362, k. 14 (*Funkspruch, An RFSS, Kdo.-Stab RFSS, Chef Orpo, Lagebericht, 19.10.1942*); W. Curilla, *op. cit.*, s. 713; R. Michaelis, *op. cit.*, s. 33; F. L. MacLean, *op. cit.*, s. 80.

dowódcy wraz z szefem sztabu Daniłą Tomaszewskim oraz 60 podwładnymi opuścili swój oddział, usiłując przedrzeć się do „wielkiej ziemi”. Nowym dowódcą został Dmitrij Wojstrow, walczący z 300 pozostałymi partyzantami⁷⁹.

Jedynym rozwiązaniem dla partyzantów sowieckich było przerwanie okrążenia na własnych warunkach. Jeszcze nocą 2/3 października doszło do przeprawy przez bagien Viażny, dzięki czemu udało się partyzantom opuścić okrążony masyw leśny. Dopiero 4 października SS-Sonderbataillon Dirlewanger rozpoczął rozpoznanie, które następnego dnia osiągnął opuszczoną wieś Maškova – choć nie udało się im rozbić oddziału partyzanckiego ani odkryć dalszego przemieszczania się „ludowych mścicieli”. Jedynym sukcesem okazało się zdobycie leśnego obozu w rejonie wsi Abraimaŭka wraz z trofeami w postaci 1 ckm i 5 kb. Kolejny dzień upłynął na poszukiwaniu partyzantów, co sprawdziło do spalenia sześciu opuszczonych obozowisk i zdobyciu 50 granatów ręcznych. Powrót do Mohylewa nastąpił 7 października. Niemcy uznali działania w ramach Unternehmen „Regatta” za niepowodzenie z powodu braku rozpoznania lotniczego, zbyt dużego terenu przeczesywanie oraz gęsta mgła. O dziwo, Niemcy nie spalili wiosek Rekatka, Maškova i Dobraja, które znajdowały w sąsiedztwie leśnych baz partyzantów. Poprzestali na pochyceniu oraz wywiezieniu nowych niewolników i licznych sztuk pogłównia hodowlanego do przymusowych robót – miało też dojść do rozstrzelania we wsi Rekatka podejrzanych o współpracę z partyzantami. Mimo braków sukcesów Dirlewanger został odznaczony 9 października Srebrną Odznaką Waleczności i Zasługi dla Narodów Wschodnich II klasy z mieczami (Tapferkeits- und Verdienstauszeichnung für Angehörige der Ostvölker 2. Klasse in Silber mit Schwertern – Ostvolk Medal)⁸⁰.

⁷⁹ W. Curilla, *op. cit.*, s. 714; R. Michaelis, *op. cit.*, s. 33; *Партизанские формирования...*, s. 594.

⁸⁰ AIPN, GK 103/78, k. 8-9 ([SS-]Sonderkommando Dirlewanger, *Angriffbefehl für den 5.11.42*); k. 14-15 (*Sicherungs-Regiment 36, Unternehmen Regatta*; 7.10.1942); AAN T-354, rol 649, kl. 293-295 (*Regimentbefehl zur Fortführung des Angriffs*);

Unternehmen „Karlsbad”

Jeszcze 6 października generał von Schenckendorff i SS-Obergruppenführer von dem Bach ustalili plan nowej operacji antypartyzanckiej pomiędzy Borysowem i Orszą – choć oficer Ia HSSPF Rußland Mitte przydzielony do sztabu rozpoczął 5 dni wcześniej. Przyczyną podjęcia działań była intensyfikacja ataków partyzantów na linię kolejową, łączącą Borysów z Tołoczynem. Celem Unternehmen „Karlsbad” było oczyszczenie z partyzantów obszaru w trójkącie Borysów–Orsza–Mohylew. Siły niemieckie składały się z dwupułkowej 1. SS-Infanterie Brigade (mot.) 1.⁸¹, I/Polizei-Regiment 14.⁸² wzmocnionego przez 13./Pol.-Rgt 14,

5.10.1942); kl. 296–297 (*Sicherungs-Rgt. 36, Zusatz zum Regimentbefehl 514/42 geh von 3. 10. 42*; 7.10.1942): mowa o SS-Sonderkommando jako Pol.-Batl. „Süd”; BA-MA, RS 3-36/4, k. 55–55v (*SS-Sonderkommando, Einsatzbericht Unternehmen „Regatta” vom 4 bis 7.10.42*; 8.10.1942); k. 59 (*SS-Sonderkommando Dirlwanger [An dem HSSPF Russland-Mitte – Mogilew]*; 9.10.1942); Д. Жуков, И. Ковтун, *Охотники...*, c. 140–141.

⁸¹ SS-Brigadeführer Karl von Treuenfeld zaangażował do operacji „Karlsbad” większość podległych sił: SS-Infanterie-Regiment 8 (mot), powstały z SS-Totenkopf-Standarte 8 pod dowództwem SS-Standartenführera Wernera Döffler-Schubanda; SS-Infanterie-Regiment 10 (mot) rozwnięty z SS-Totenkopf-Standarte 10 dowodzony przez SS-Standartenführera Karla Herrmanna, SS-Kradschützen-Kompanie (SS-Hstuf. Hörnicke), obie pułkowe baterie artylerii plot (8. u. 9./SS-Flak-Kompanie), 1.Feldhaubitze-Batterie der schweren ArtAbt uzbrojona w zdobyczne 155 mm haubice Canon de 155 C modèle 1917 Schneider – w grę wchodzi eks-polskie 15.5 cm sFH 17(p), eksbelgijskie 15.5 cm sFH 413(b), eksfrancuskie 15.5 cm sFH 414(f) eksjugosłowiański 15.5cm H 427(j) – jej dowódcą był SS-Hstuf.d.R Josef Charwat; SS-Nachrichten-Kompanie (SS-Ostuf. d.R.Albert Reimann) SS-Sanitäts-Kompanie (SS-Ostuf. Dr.Matthias Buchsteiner), *vide*: T. Gander, P. Chamberlain, *Weapons of the Third Reich: An Encyclopedic Survey of All Small Arms, Artillery and Special Weapons of the German Land Forces 1939-1945*, New York 1979, p. 218; <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/InfanteriebrigadenSS/InfBrigadeSS.htm> [dostęp: 26.11.2017].

⁸² Pułk dowodzony przez Oberstleutnanta Alberta Buchmanna składał się z 51. batalionu policji rezerwy (I/Pol.-Rgt. 14) Major der Schutzpolizei Fritz Walkhoff, który uczestniczył w pacyfikacji. Ponadto w jego składzie znajdowały się 122. batalion policji rezerwy (II/Pol.-Rgt 14) Major der Schutzpolizei Egon Ludovici oraz 313. batalion policji (III/Pol.-Rgt 14) Major der Schutzpolizei Erwin Grimm, *vide*: [http://www.lexikon-](http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/InfanteriebrigadenSS/InfBrigadeSS.htm)

SS-Sdr.-Btl. Dirlewanger z jednym batalionem SS-Druzhina i dwoma działaniami 37 mm armat ppanc, kommando SD, Litauische Polizei Btl. F/255, pododdział (batalion) Infanterie Division 107, batalionu francuskich ochotników LVF (I/638. Infanterie Regiment), Kosaken-Abt. 102, konnej Schuma Batterie z.b.V., zmotoryzowanej Bau-Komp. Großer, dwóch Brückenbautrupps z Technische Nothilfe Abt. II oraz dwóch Minensuchtrupps z tej samej TN-Abt. II⁸³.

Siły partyzanckie tworzyły 8. Kruglianska BPart (dowódca: Siergiej Żunin, komisarz Dmitrij Smagin), składająca się z 8., 24., 28. i 30. samodzielnych oddziałów partyzanckich i broniąca sektorów płn.-wsch., płn., zach. i pld.-zach. oraz BPart „Czekista” (Gierasim Kirpicz, Fiodor Siedlecki), utworzona w czerwcu 1942 r. z 1., 5., 10., 12., 20. i 40. samodzielnych oddziałów partyzanckich, zajmująca sektory pld. i pld.-wsch. Ich liczebność Niemcy oceniali na 6000 partyzantów, podczas gdy w rzeczywistości było ich 1200–1400. Później do walk dołączyła się część 208. oddziału partyzanckiego im. Stalina pod dowództwem Romana Szczerbakowa⁸⁴.

Operacja „Karlsbad” rozpoczęła się 14 października od zablokowania strefy aktywności partyzanckiej. Główne kierunki ataku grup bojowych prowadziły od strony Borysowa, Berezyny, Tołoczyna i Białynicz. SS-Sdr.Kdo. Dirlewanger atakowało z zajętego dzień wcześniej obszaru wsi Zacharaŭka, Stary Sakol, Uchwała, Kuplienka w rejonie

der-wehrmacht.de/Gliederungen/Polizei-Bataillone/PB51.htm; *Pol.-Battl. 122* [online], <http://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php/Thread/23356-Pol-Battl-122/>; *Polizei-Bataillon 313 – Polizeischule Bad Kleinen* [online], <http://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php/Thread/22951-Polizei-Bataillon-313-Polizeischule-Bad-Kleinen/>; „*Karlsbad*” [online], <http://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php/Thread/44581-Unternehmen-Karlsbad-1942/> [dostęp: 26.11.2017].

⁸³ AAN, T-354, rol 649, kl. 283 (*Höhere SS-und Polizeiführer Rußland Mitte, Ia*; 1.10.1942); BA-MA, RS 3-36/22, k. 16-27 (*1. SS-Infanterie-Brigade /mot./, Ia, Tgb. Nr. 548/42 Einsatzbefehl 1 für Durchführung des Unternehmen „Karlsbad”*; 8.10.1942); W. Curilla, *op. cit.*, s. 716; R. Michaelis, *op. cit.*, s. 34; A. Munoz, O. Romanko, *op. cit.*, p. 228.

⁸⁴ *Партизанские формирования...*, s. 560–568, 620.

krupskim, rozpoznając teren po linię Humny – Krasnaje. Pierwszego dnia bataliony SS i policji uderzyły z rejonów wsi Vydryca, Dzianisavičy, Uznaż, Humny i Michiejevičy na oddziały 8. Brygady Kruhlianskiej. Już pierwszego dnia Niemcom udało się rozbić 10. i 36. oddziały partyzanckie oraz okrążyć Brygadę „Czekista” oraz zadać jej poważne straty (zginęli dowódcy oddziałów: Aleksandr Denisow, Borys Kliusznikow, politruk Nikołaj Masiurow). W ciągu dwóch dni siłom pacyfikacyjnym udało się wdrzeć do „rejonu bandyckiego” i odrzucić partyzantów ze wsi Bialavičy, Kuplienka, Novaja Słabada, Uchwała, Somry. Niemcom udało się rozbić do 16 października 1., 12., 20. i 40. oddziały z Brygady „Czekista” pod wieś Sciochaŭ, gdzie tylko nieliczni „ludowi mściciele” wyrwali się w trzech grupach z matni. SS-Sdr-Btl. Dirlwanger walczyła w dwóch częściach: mniejsza 50-osobowa grupa została włączona do Pol.-Rgt. 14, pozostali zaś w rejonie wsi Dzianisavičy. Tej większej części oddziału Dirlwangerera została podporządkowana jeszcze 13 października jedna z kompanii I/ (franz.) Inf.-Rgt. 638 – wspólnie zajęli przyczółek nad rzeką Moża, a następnie blokowali wschodni brzeg rzeki Brusiata. Systematycznie włączyli się do pościgu i walk z partyzantami. Poza kolejnymi sukcesami nad partyzantami, straty poniósł batalion Gila-Rodionowa SS-Družhina (4 zabitych i 3 rannych)⁸⁵.

Dopiero 17–18 października grupy bojowe rozpoczęły przeczesywanie okrążonej strefy. Niemcy zniszczyli oddział partyzancki na zachód od wsi Šapialievičy – zginęło 202 partyzantów. Kolejne straty BPart „Czekista” poniosła 20 października – zginął dowódca Iwan Suworow,

⁸⁵ BAB, NS 33/362, k. 8 (*Funkspruch, An RFSS, Kdo.-Stab RFSS, Chef Orpo, Tagesmeldung vom 15.10; 16.10.1942*); BA-MA, RH 22/232, kl. 78v-81v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag: 14.10.42-16.10.42*); RH 22/236, kl. 109-111 (*Der Kommandierende General der Sicherungstruppen und Befehlsh. im Heeresgeb. Mitte, Ia, Tagesmeldung; 14–16.10.1942*); RS 3-36/22, k. 10-12 (*I. SS-Infanterie-Brigade /mot./, Ia, Brigadebefehl für Fortsetzen des Angriffs am 15.10.1942 Unternehmen „Karlsbad”*; 14.10.1942); k. 13–15 (*I. SS-Infanterie-Brigade /mot./, Ia, Brigadebefehl für Fortsetzen des Angriffs am 16.10.1942 Unternehmen „Karlsbad”*; 15.10.1942).

a jego oddział został rozproszony. Dowódca 1. Brygady Piechoty SS, SS-Brigadeführer Treuenfeld wydał rozkaz palenia „bandyckich” wsi oraz rozstrzeliwania w nich wszystkich bez wyjątku. Wówczas SS-Sdr.-Btl. Dirlewanger rozpoczął masakry – esesowcy wrzucali żywych ludzi do studni po wdarciu się do wsi Uchwała, mordując 152 mieszkańców, w tym dzieci, starców i chorych, nie zapominając o spaleniu całej wsi. Sytuacja się powtórzyła we wsi Uznaż, gdzie Wilddiebkommando zabiło 360 ludzi. Ponadto Niemcy oraz oddziały ochotnicze spaliły wsie Biarozka, Hojenka, Kaziol, Kuplienka, Novaja Slabada, Padar, Paliażajeŭka, Somry, Voŭkaŭščyna, Zabalaccie, Zadni Bor, Zaazierje. Niemcy zamordowali 2984 Białorusinów w Unternehmen „Karlsbad”, podczas gdy ze strony eksterminatorów zginęło 27 żołnierzy i policjantów, a 65 było rannych⁸⁶.

SS-Brigadeführer von Treuenfeld był zadowolony z efektów operacji, której efektem było zniszczenie „kraju partyzanckiego” i rozproszenia guerrilli sowieckiej: „23.10.42 operacja „Karlsbad” zakończona. Duży masyw leśny spacyfikowany i oczyszczony z [«]band[»]. Prawie codzienne wybuchy na magistrali kolejowej Borysów–Tołoczyn zostały zakończone z dniem 11.10.42. Centrum operacyjne „Borysów”, dowodzące [«]bandami[»] w rejonie Orsza–Borysów i otrzymujące rozkazy bezpośrednio z Moskwy, zostało rozgromione. Wyrażam wszystkim dowódcom, podoficerom i szeregowcom oddziałów bojowych, które prowadziła działania bojowe od 11 do 23.10.42 w trudnodostępnych miejscach przeciw podstępemu wrogowi, moją wdzięczność. Wspo-

⁸⁶ Sztab SS-Inf.-Brig (mot.) 1 wspominał o efektach Unternehmen „Karlsbad”: 1.051 zabitych, *vide*: AAN, T-354, rol 649, kl. 290 (*1-SS-Inf.Brig. /mot./ Abschrift, Tagesbefehl*; 24.10.1942); BAB, NS 33/362, k. 5 (*Funkspruch, An Kdo.-Stab RFSS, Chef Orpo, Lagebericht*; 22.10.1942); k. 6 (*Funkspruch, An Kdo.-Stab RFSS, Chef Orpo, Lagebericht*; 21.10.1942); BA-MA, RH 22/232, kl. 81v-85v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag: 17.10.42-23.10.42*); RH 22/236, kl. 112–115 (*Der Kommandierende General der Sicherungstruppen und Befehlsh. im Heeresgeb. Mitte, Ia, Tagesmeldung*; 17–20.10.1942); C. Gerlach, *op. cit.*, s. 900; J. Turonek, *op. cit.*, s. 152; Д. Жуков, И. Ковтун, *Охотники...*, c. 148–149.

minam też wszystkich, którzy wypełnili swój dług i oddali swoje życie. Ich śmierć okazuje się dla nas przypomnieniem, że walka przeciwko przebiegłemu wrogowi powinna być bezwzględna⁸⁷.

Unternehmen „Frieda” oraz lokalne operacje w rejonie Czerwienia

Podwładni Dirlwangera nadal pod kontrolą operacyjną 1.SS-Inf.-Brig (mot.) rozpoczęli z początkiem listopada przygotowania do kolejnej pacyfikacji, Unternehmen „Frieda”. Obszarem działań był rejon berezynski, czerwieński i smolewicki obwodu mińskiego, pomiędzy drogą Mohylew–Czerwień, rzeką Berezyną, linią kolejową Borysów–Orsza oraz Dnieprem. SS-Brigadeführer von Treuenfeld planował rozbicie koncentracji lokalnych oddziałów partyzanckich oraz zdobycie dużych ilości zwierząt hodowlanych oraz zboża, co automatycznie wiązało się z jednoczesną eksterminacją ich właścicieli z całymi rodzinami lub przemianiem ich w niewolników. Niemiecki dowódca skierował do walki SS-Inf.-Rgt. (mot.) 8. i 10., SS-Sdr.-Btl Dirlwanger (krótko występujący jako Polizei-Bataillon „Süd”) oraz oddział Ordnungsdienst Lidogora. Rozpoznanie niemieckie prowadzone od 3 listopada zawiodło i pacyfikatorzy nie wiedzieli z kim będą walczyli – wymieniając „generała Wiegjerewa” działającego w rejonie wsi Ravaničy. Tylko podczas działań rozpoznawczych Niemcy stracili z powodu min 5 zabitych,

⁸⁷ AAN, T-354, rol 649, kl. 290 (*1-SS-Inf.Brig. (mot.) Abschrift, Tagebefehl*; 24.10.1942); BA-MA, RS 3-36/11b, k. 74 (*Dienststelle F.N.P. 00512, SS-Sonderkommando Dirlwanger, Fernschreiben [Nachschubkommandantur der Waffen-SS, SS-Standartenführer Martin, Bobruisk]*; 20.10.1941); k. 75 (*Funkdienst der Sicherheitspolizei und des SD, Warschau 19.10.42, [An SS-Sonderkommando Dörlewanger [sic!], höhere SS und Pol. Führer Mogilew]*; 19.10.1942); Dirlwanger czekał 5 dni dłużej na dostarczenie trzech eksosowieckich pojazdów, które miały być ekspediowane z dworca Warszawa Wileńska, prosząc SS-Standartenführera Martina o złożenie skargi do Transportkommandantur Warschau przy Adolf Hitlerplatz 3 (obecnie pl. Piłsudskiego) w sprawie transportu do miejsca przeznaczenia.

9 rannych i jednego zaginionego, zaś straty partyzanci mieli 6 zabitych, 7 dezertów i 3 jeńców⁸⁸.

Przeciwnikiem SS i policji okazały się trzy sowieckie jednostki: Brygada Partyzancka „Rozgrom” («Разгром» – dowodzona przez Pawła Klewakina uzupełnianego w kolektywie dowódczym przez politruka Iwana Sacunkiewicza); BPart im. Szczorsa («им. Щорса» – Nikołaj Derban i Moisiej Prusak) oraz BPart „Za Sowiecką Białoruś” («За Советскую Белоруссию» – Iwan Własow i Aleksiej Łukjanienko)⁸⁹.

Operacja „Frieda” została przeprowadzona od 5 do 20 listopada 1942 r.⁹⁰ według znanego schematu – koncentracja sił, okrążanie obszaru partyzanckiego i „zniszczenia bandytów”. Nieoczekiwanie przed operacją Niemcy wzięli do niewoli kilkunastu partyzantów, którzy natychmiast zostali przekazani komandzie SD z Einsatzkommando 8. Koncentracja Waffen-SS i policji rozpoczęła się 5 listopada. Niemcy wkroczyli małymi Kampfgruppen do „zony”:

– I (Nordost): Nord: Borysów–Hlwin–Zabašavičy–Hradno–Navadvorje–Słabada–Makoń;

– II (Nordwest): Borysów–Zaručča–Dubniki–Stryjeva;

– III (West): Smolewicze–Šypiany–Kliannik–Zabaloccie–Pacičova–Słabada;

– IV (Südwest): Czerwień–Damavick–Zamastočča–Pacičova–Sokaly–Makoń–Słabada.

⁸⁸ AAN, T-354, rol 649, kl. 287 (*Angriffsbefehl für dem 5. II.42*; 4.11.1942); rol. 650, kl. 236-237 (*Der Chef der Orpo, KdO, g4 /F10/, Nr 141/42, Abschrift*; 1.11.1942); BAB, NS 33/362, k. 1 (*Funkspruch, An Kdo.-Stab RFSS, Chef Orpo, Lagebericht*; 3.11.1942); BA-MA, N 756/206a, b.k. / BA-MA, RS 3-36/22, k. 31-39 (*1.SS-Inf.-Brig/mot./, Ia, Tgb.Nr. 616/42, Brigadebefehl zur Bereitstellung und zum Angriff für das Unternehmen „Frieda”*; 3.11.1942); k. 5 (*1. SS-Infanterie-Brigade /mot./, Ia [SS-I.R.8, SS-I.R.10., Sd.Btl.Dirlewanger]*; 5.11.1942), k. 40 (*Sicherheitspolizei und SD, Einsatzkommando 8, Einsatzbefehl I*; 1.11.1942).

⁸⁹ *Партизанские формирования...*, s. 490–498.

⁹⁰ НАРБ, ф. 655, воп. 1, спр. 3, арк. 11 (*Sicherheitspolizei und SD, Einsatzgruppe B, Tätigkeits- und Lagebericht für die Zeit vom 15 November bis 15 Dezember – Bandbekämpfung*; b.d.): dokument sygnalizuje, że Unternehmen „Frieda” była przeprowadzana od 16 do 30 listopada 1942 r.

Batalion Dirlwangerata atakując został wsparty przez dwa działony 37 mm armat przeciwpancernych. Oddział miał walczyć samodzielnie, pamiętając o wspieraniu batalionów SS-Inf.-Rgt. (mot.) 10. SS-Sdr.-Btl. Dirlwanger podążał z drogi Sakaüşčyna–Makoń w kierunku płn.-zach. i płn. oczyszczając lasy w rejonie wsi Rečki, Byk, Stryjeva. Jednak w awangardzie sił znaleźli się Rosjanie z OD Lidogora, atakujący od wsi Zabalocce. Do końca dnia wspólnie z Wilddiebkommando zajęły pozycje przed wsią Słabada, której bronił do końca dnia oddział „Razgrom”. Nowy atak miał rozpocząć się 6 listopada o godz. 9.00, synchronicznie w kilku innych miejscach. Tymczasem partyzanci „Razgromu” dokonali odskoku na północ ku linii kolejowej, między Smolewiczami a Żodzinem i wsią Trubianok, która co zdumiewające już przy granicach tego miasteczka bronił przez dodatkowy batalion. Ciężkie boje prowadziła Brygada „Za Sowiecką Białoruś”, która trzykrotnie uśiłowala przebijając się nieprzyjacielskie pozycje – nad rzeką Uša, aż znaleźli słabsze miejsce w okrażeniu między wsiami Rudnia a Uborki. Brygada im. Szczorsa dokonała uniku, podążając w kierunku Borysowa⁹¹.

Mity o nieporadności i bojaźni Niemców w lasach lub na bagnach białoruskich (czy w ogóle na wschodzie) obalają słowa SS-Brigadeführera von Treuenfelda z rozkazu: „W całym 7 listopada 1942 r. podczas wielogodzinnego marszu osobiście przekonałem się o tym, że można bardzo dobrze przechodzić błota, przeskakując z kępy na kępę. To, co umięją robić [«]bandyci[»], umięją i [żołnierze] Waffen-SS”. Juź następnego dnia, 8 listopada SS-Sdr.Kdo. Dirlwanger zostało zabrane spod podporządkowania von Treuenfeldowi, który powrócił do Borysowa. Wilddiebkommando pozostało zadanie zabezpieczenia wywozu zagrabionego zboża i zwierząt hodowlanych, czym Dirlwanger kiero-

⁹¹ AAN, T-354, rol 649, kl. 287 (*Angriffsbefehl für dem 5.11.42; 4.11.1942*); BA-MA, RS 3-36/22, k. 6-8 (*1. SS-Infanterie-Brigade /mot./, Ia, Tgb. Nr 629/42, Brigadebefehl für Fortsetzen des Angriffs am 6.11.42 Unternehmen „Frieda”*; 5.11.1942); k. 9 (*1. SS-Infanterie-Brigade /mot./, Ia; 6.11.1942*); k. 30 (*1. SS-Infanterie-Brigade /mot./, Ia, [an S-Sdr.Btl. Dirlwanger 2 3,7 cm Pak zur Verfügung]*; 5.10.1942); Д. Жуков, И. Ковтун, *Охотники...*, с. 151–152.

wał działaniami zapewne z pałacu Słotwińskich we wsi Ravaničy. Jednak zadania oddziału nie ograniczały się do zabezpieczenia transportu, ale również „akcjach tłumiących” sprzeciw przy grabieży. Celem stały się Staraja Kniazieŭka i Dubaŭručča, w tym ostanim zamordowali 240–247 mieszkańców i spalili 80 domów. Następnie zostały zniszczone wsie Zamastočča i Majzarova, gdzie Rosjanie i Białorusini zabili kolejnych 130 osób. Łącznie wszystkim pacyfikatorom udało się zamordować 136 ludzi, wziąć do niewoli 10 partyzantów, zdobyć dwa erkaemy i 30 karabinów powtarzalnych oraz „zebrać” 1280 ton zboża oraz 630 sztuk pogłowa hodowlanego. W trakcie „zbiorów”, a po miesiącu od poprzedniego Dirlewangerowi zostało wręczone 10 listopada 1942 r. kolejne odznaczenie – Złota Odznaka Waleczności i Zasługi dla Narodów Wschodnich I klasy z mieczami (Tapferkeits- und Verdienstauszeichnung für Ostvölker I.Klasse Gold mit Schwertern). Tymczasem cztery dni wcześniej 54 ochotnikom ukraińskim i rosyjskim został przyznany *Medaille Winterschlacht im Osten 1941/42*⁹².

Wspomnienia sekretarza konspiracyjnego Czerykowskiego rejkomu KP(b) Białorusi Gieorgija Chramowicza opisały rozbicie grupy dywersyjnej 720. oddziału partyzanckiego podczas odpoczynku we wsi Rahi po przeprowadzonej dywersji na lokalnej linii kolejowej Rohaczew – Bychów: „We wsi ani Niemców, ani policyjnych nie było. Postanowili odpocząć. O świcie, tylko gdy chłopcy zaczęli jeść śniadanie, na ulicy pojawili się esesowcy batalionu Derliwagera. Porucznik [Jakow] Kur-

⁹² AAN, T-175, rol. 81, kl. 2598965 (*Der RFSS 57/42, Meldung Nr. 41 an der Führer über Bandenbekämpfung [südlich Borissow]*; 14.11.1942); BAB, NS 33/362, k. 7 (*Funkspruch, An Chef Kdo.-Stab RFSS*; 16.10.1942); BA-MA, N 756/206a, b.k. (1.SS-Inf-Brig. /mot./, *Brigadebefehl für Rückmarsch nach Borissow*; 7.11.1942); RH 22/232, kl. 100v–101v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag: 9.11.42-10.11.42*); RS 3-36/20, k. 14–15, 17 (*Der Höhere SS-und Polizeiführer Russland Mitte, Fremdv. Schutzmannschaften – Verleihung der Medaille Winterschlacht im Osten 1941/42*; 6.11.1942); НАРБ, ф. 655, воп. 1, снр. 3, апк. 11: 136 zabitych, w tym jeden dowódca partyzancki; B. Boll, *op. cit.*, s. 20: autor wspomina o 130 „partyzantach” zabitych tylko przez SS-Sdr.-Kdo. Dirlewanger; R. Michaelis, *op. cit.*, s. 35.

paczenko [współpracownik sowieckiego GRU i zastępca dowódcy 720. oddziału partyzanckiego. – H. K.] rozkazał grupie odejść, a sam ukrywając się za rogiem niskiej łaźni, stojącej w końcu ogrodu, rozpoczął ogień z pistoletu maszynowego osłaniając odwrót towarzyszy. Czterem – Iwanowi Kołodiaznowy, Teriechowi Podgolinowi, Aleksiejowi Sołowjowowi i Wani Sidorowowi – udało się oderwać od przeciwnika. Nikifor Mitkiewicz, Konstantin Podgolin zostali zabici, a Konstantin Szmidow ranny dostał się do niewoli. J. A. Kurpaczenko prowadził walkę w okrażeniu do ostatniego naboju. W ogrodzie, dookoła bani zostało zabitych około dziesięciu esesowców. Kiedy wrogowie spróbowali schwytać rannego bez naboju Kupraczenkę, ale on zdążył wyrwać zawleczkę z ostatniego zostawionego dla siebie granatu i detonował go razem z wrogami. Jak okazało się później Konstantin Szmidow został zamęczony w murach SD w Mohylewie. Jakowa Aksionowicza Kurpaczenko Sowieci pośmiertnie odznaczyli Orderem Czerwonego Sztandaru, a Nikifora Mitkiewicza, Konstantina Smidowa i Konstantina Podgolina Orderami Czerwonej Gwiazdy”.

Tymczasem Niemcy twierdzili, że zabili w Rohach 42 partyzantów, w tym jednego dowódcę i komisarza, zdobyli pięć erkaemów, trzy peemy, 25 karabinów powtarzalnych, 229 zaś były były specjalne potraktowanych (wurden der Sonderbehandlung) – przy własnych stratach: 1 zabity i 4 rannych. Później Wilddiebkommando uczestniczyło 18 listopada w potyczce pod wsią Dubaŭručča, po czym zastrzeliło 20 schwytanych partyzantów⁹³.

SS-Sdr.-Btl. Dirlewanger powrócił w końcu listopada 1942 r. do Mohylewa, skąd regularnie podejmował ekspedycje w rejonie Czerwienia przeprowadzając do połowy grudnia „akcje uśmierające”. Następnie Wilddiebkommando zostało podporządkowane reprezentantowi Stabs-

⁹³ НАРБ, ф. 655, воп. 1, спр. 3, арк. 12 (*Sicherheitspolizei und SD, Einsatzgruppe B, Tätigkeits- und Lagebericht für die Zeit vom 15 November bis 15 Dezember – Bandenbekämpfung*; b.d.); Г. Храмович, *Три партизанских года. Записки секретаря подпольного райкома КП Белоруссии*, Минск 1981, с. 145–146.

hauptamt RKFDV bei Stab HSSPF „Rußland-Mitte”, SS-Brigadeführerowi u. Gen.Maj.d.Pol. Franzowi Kutscherze, który jednocześnie w tej strukturze przechodził szkolenie sztabowe. Nowym zadaniem „klusowników” było przeprowadzenie rozpoznania w rejonach berezyńskim, czerwieńskim i osipowickim, mające na celu zebranie informacji o rozmieszczeniu partyzantów⁹⁴.

Początek grudnia 1942 r. wiązał z przybyciem nowych skazańców z szeregów Waffen-SS oraz grupy kłusowników. Wśród nowo przybyłych znaleźli dwaj wcześniej skazani na pobyt w niemieckich KZ oficerowie SS-Sturmbannführer Brill i SS-Hauptsturmführer Haarbaum, będący Volksdeuscherami z Niepodległego Państwa Chorwackiego (Nezavisna Država Hrvatska – NDH) oraz 116 kłusowników z KZ Sachsenhausen⁹⁵.

Unternehmen „Sonnenwende I” – „Beresino – Mogilew”

Po działaniach rozpoznawczych przyszła kolej na „polowanie na partyzantów” – Unternehmen „Sonnenwende I” przeprowadzona zgodnie z najlepszymi tradycjami oraz doświadczeniami niemieckich i austriackich myśliwych. Ostatni tydzień przed Wigilią oraz czas świąteczny SS-Sdr.Kdo. Dirlwanger spędziło na walkach w rejonie Berezyna–Czer-

⁹⁴ AAN, T-175, rol. 225, kl. 2764147 (*Der HSSPF Rußland-Mitte, Abt. Ia Tgb.Nr. 1414/42, Bandenbekämpfung im Raum südwestl. Stary Bychow*; 9.12.1942). Oczywiście wojna partyzancka rozlała się obszar całej sowieckiej Białorusi, jak na teren wschodnich województw przedwojennej II Rzeczypospolitej, czego dowodem Unternehmen „Tannenbaum” w okolicach Iwieńca, przeprowadzana w początkach grudnia 1942 r., *vide*: BAB, R70-SU-139, k. 67 (*Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD „Weissruthenien”, Einsatzstab, Einsatzbefehl*; 5.12.1942); HАРБ, ф. 655, воп. 1, спр. 3, арк. 12.

⁹⁵ BA-MA, RS 3-36/10, k. 118 (*Der Reichsführer-SS, SS-Hauptamt-Erganzungsamt der Waffen-SS, II 4 Az. 9 a/Dirlwanger/Br/Ba., Volksdeutsche aus Kroatien – Fernmündliche Rückesprache Sturmbannführer Brill – Hauptsturmführer Haarbaum*; 5.12.1942), k. 119-122 (*Dienststelle der Feldpostnummer 00 512, SS-Sonderkommando Dirlwanger, Wilddiebereibestrafte - Dort. Schreiben vom 5.XI[I]. 1942 II. 4a Az. 9a*; 14.12.1942). Wśród kłusowników znaleźli się: Albert Chwalinski, Martin Cwiklak, J. Czerniejewski, Kurt Poprawa i Julius Voratschek.

wień. Ich przeciwnikiem okazała się 3. Berezynska BPart dowodzona przez Siemiona Jarockiego i politruka Michaiła Spieranskiego, a podlegała Kliczewskiemu centrum operacyjnemu. Sowiecka guerrilla została zaalarmowana natychmiast rozpoczęciem przeczesywania lasów przez Niemców. W jej trakcie zostały „okrażone i zniszczone [«]bandy[»]”. Straty partyzantów to zabitych 271 osób, w tym 105 w walce przy zdobyczy wojennej w postaci dwóch rkm i 24 karabinów powtarzalnych – druga wersja mówiła o ośmiu karabinach powtarzalnych i czterech granatach ręcznych (*sic!* czym w takim razie broniło się 70% poległych w walce?) – podobnie jak straty własne, ograniczone do jednego zabitego i jednego rannego. W tym samym rejonie co Dirlwanger pacyfikowały też dwa rosyjskie bataliony podległe Kommandeur der Osttruppen z.b.V. 700. Rgt., Oberstowi Juliusowi Corettiemu – 633. u. 634. Ostbataillon. Nie do końca wyszkolony 634. batalion poniósł wysokie straty – 120 zabitych i 37 rannych, m.in. od ostrzału drugiego oddziału rosyjskiego⁹⁶.

Tak niespokojny obszar mógł spodziewać szybkiej reakcji niemieckiej. Jej celem było spacyfikowanie terenów sąsiadujących z szosą Berezyna–Czerwień, odkrycie nowych obozowisk partyzanckich i zadanie „leśnym” poważnych strat. Operacja otrzymała kodowe oznaczenie „Beresino–Mogilew”. Rozkaz szefa sztabu HSSPF Russland Mitte zapowiadał: „1) [«]Bandy[»] przeciwnika wydają się zajmować szosę Berezyna–Czerwień. Szosę uwalniają siły Wehrmachtu pod dowództwem 286. Dywizji Zabezpieczenia.

⁹⁶ AAN, T-175, rol. 124, kl. 2598655 (*Der RFSS, 65/42, Meldung Nr. 49 an der Führer über Bandenbekämpfung*; 26.12.1942); kl. 2598813-2598814 (*Der BeVö d. RFSS BKV v.d. Bach Telegramm*; 25.12.1942); T-354, rol. 648, kl. 759–760 (*SS-Sdr.-Batl. Dirlwanger; Einsatzbefehl Unternehmen „Sonnenwende I”*; 21.12.1942); rol. 649, kl. 995–997 (*SS-S.-Btl., Funkspruch v. 22.12.42*; 23.12.1942); BAMA, N 756/206a, bk (*SS-Sdr.-Batl. Dirlwanger; Einsatzbefehl Unternehmen „Sonnenwende I”*; 21.12.1942); RH 22/232, kl. 111v-112v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag: 9.11.42-10.11.42*); RS 3-36/14, k. 6–7 (*Kommandeur der Osttruppen z.b.V. Rgt. 700 Einsatzbefehl für das Unternehmen Beresino–Mogilew*; 26.12.1942); F. L. MacLean, *op. cit.*, s. 95–96; *Партизанские формирования...*, с. 532–533; Д. Жуков, И. Ковтун, *РПНА...*, с. 209–210.

2) Batalion specjalny „Dirlewanger” wzmocniony kompanią pancerno-rozpoznawczą. [Ukrainische] Schutzmannschafts-Bataillon 57⁹⁷ znajduje się od 26.12.42 pod rozkazami 286. Dywizji Zabezpieczenia. Okres podporządkowania – w przybliżeniu do 5.1.43.

3) Batalion zajmuje 26.12.42 o godz. 8.15 na szosie Mohylew–Białynicze w porządku marszowym (załadowani) ze szpicą gotowy do ruchu na zachód w kierunku mostu nad rzeką Łachwą. Dowódca batalionu melduje o swoim oddziale pełniącemu obowiązki dowódcy 286. Dywizji Zabezpieczenia, generałowi majorowi [Walterowi] Hartmannowi [ówczesnym dowódcą był Generalleutnant Johann-Georg Richert. – *H. K.*], który wzmacnia batalion kompanią pancerno-rozpoznawczą. Schutzmannschafts-Bataillon 57 włączył się kolumnę marszową w Białyniczach.

4) Zaopatrzenie dla wzmocnionego batalionu SS «Dirlewanger» realizowane jak wcześniej. Niezbędne wziąć ze sobą dostateczny zapas artykułów spożywczych.

5) Batalion specjalny SS «Dirlewanger» powiadamia Hssupf. Ru[s-land] Mi[tte] o odpowiednim miejscu dyslokacji i możliwych specjalnych działaniach przez radio[stację] lub telefon

Za HSSPF Russland Mitte, szef sztabu, podpułkownik policji ochronnej Golz⁹⁸.

Zadaniem operacji „Beresino–Mogilew” było okrążenie i zniszczenie oddziałów partyzanckich w rejonie wsi Koūbča, Hałynka i Šaboūka. Ta pacyfikacja przypadła na okres, gdy Dirlewanger wyjechał na prawie dwumiesięczny urlop do Rzeszy (28 grudnia 1942 – 20 lutego 1943). W tym czasie dowództwo nad batalionem sprawował dotychczasowy

⁹⁷ Jako jeden z nielicznych Ukrainische Schutzmannschafts Btl. F/57 posiadał organiczną kompanię pancerną w listopadzie 1943 r. pięć samochodów pancernych (później jeszcze powiększoną do 9 pojazdów). Innymi „Panzerinheiten HSSPF Russland-Mitte” były: 1. Pol.Pz.Kw.Zug und 2. Pol.Pz.Kw.Zug w Pol.Rgt. Mitte, 1e.Pz.Kp. Mitte/ Pz.Kp. Mitte/ Pol.Pz.Kp. Mitte oraz 10.schw.Kp./Pol.Rgt. Mitte w składzie trzech plutonów – PzSpZug (h), PzKpfwgZug (p) i Pz.Jg.Zug (r).

⁹⁸ BA-MA, RS 3-36/14, k. 5 (*Der Höhere SS-und Polizeiführer Russland Mitte, Ia, Befehl für des verst. SS-Sdr. Batl. Dirlewanger unter die 286. S.D.*; 25.12.1942).

oficer łącznikowy HSSPF RM, SS-Sturmbannführer Franz Magill. W rozkazie batalionowym informował on ponadto o gotowości do działań 29 grudnia o godz. 6.15 na drodze z Berezyny wg porządku: dwa samochody pancerne, drużyna motocyklistów, 1. kompania rosyjska, kompania niemiecka z radiostacją i 2. kompania rosyjska. Punkt medyczny i łączności znajdował się we wsi Maciejewiły, zaś po osiągnięciu wsi Kouřba doszło do przegrupowaniu wraz z przeniesieniem armat ppanc, moździerzy oraz cekaemów na sanie. Następnie Magill miał jak najszybciej nawiązać kontakt z 634. Ost. Btl., pacyfikującym rejon Hołynki oraz rozpoznać miejsce rozmieszczenia partyzantów. Niemcy wprowadzili raketnicę i hasło „Berezino” z odzewem „Mogilew”, aby wykluczyć ostrzał przez „ogień przyjacielski”⁹⁹.

Dowodzący Unternehmen „Berezino–Mogilew” płk Coretti sformował trzy grupy bojowe. Pierwszą stanowiły trzy kompanie SS-Sdr. Kdo. Dirlwanger – niemiecka SS-Untersturmführera Bodammera wraz z dwiema rosyjskimi SS-Obersturmführera Waldemara Wilhelma, pluton motocyklowy, przydzielone dwa samochody pancerne oraz jeden batalion 1. SS-Infanterie-Brigade (mot.). II Kampfgruppe obejmowała Ost. Btl. 633 (I. Btl. Versuchverband Mitte) Obstl. Nikołaja Korowina wzmocniony o dwa samochody pancerne oraz 50-osobowy oddział OD Szewczuka. Trzecia grupa bojowa to Ost. Btl. 634 (II. Btl. Versuchverband Mitte) Maj. Michaiła Gołowinkina¹⁰⁰.

Magill opisał przebieg Unternehmen „Berezino–Mogilew” w meldunku do HSSPF RM. Trzy grupy bojowe atakowały z północnego wschodu, zachodu i południa. Po zdobyciu Kolbčy pacyfikatorzy na-

⁹⁹ BA-MA, RS 3-36/9, k. 128 ([*SS-Sonderbataillon Dirlwanger*], *Bataillons-Befehl*; 28.12.1942); Д. Жуков, И. Ковтун, *PHHA...*, s. 210–211.

¹⁰⁰ Taki podział obowiązków dowódczych nad kompaniami SS-Sdr.Kdo. Dirlwanger utrzymał się do końca 1942 r., *vide*: BA-MA, N 756/206a, bk (*Der HSSPF RM, Ia, Befehl für die Unterstellung des verst. SS.Sdr.Batl. Dirlwanger unter die 286. S.D.*; 25.12.1942); RH 22/232, kl. 135v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag: 28.12.42*); RS 3-36/9, k. 129 (*Kommandeur der Ostruppen [SS-Sonderbataillon Dirlwanger], Einsatzbefehl für denn 2.1.43; 2.01.1943*); Д. Жуков, И. Ковтун, *Охотники...*, s. 159, 268.

tknęli się na partyzantów za wsią Kaūbčanskaja Słabodka, którzy intensywnie ostrzeliwali się, co spowodowało straty wśród Niemców. Jak sam Magill relacjonował: „Zniszczyć umocnione obozu przeciwnika można tylko przy prowadzeniu operacji siłami, minimum dwóch pułków, wzmocnionych artylerią i czołgami. Bez osłaniającego przygotowania artyleryjskiego każda próba zdobycia [«]bandyckiego[»] obozu będzie przedstawiać sobą ryzykowne przedsięwzięcie, związane z dużymi stratami”.

Straty SS-Sdr.Kdo. Dirlwanger wyniosły zabitych trzech Niemców i dwóch Rosjan oraz rannych siedmiu Niemców i trzech Rosjan. Nie wiadomo o wysokości strat sowieckich, gdyż jak oświadczył Magill, „dzięki przemyślanemu wykorzystaniu wszystkich własnych broni wróg poniósł ciężkie straty. Ponieważ bitwa musiała zostać zatrzymana z powodu nadejścia ciemności, nie mogę podać dokładnego stanu”. Wilddiebkommando powróciło 30 grudnia 1942 r. do Berezyny, gdzie oczekiwali nowych rozkazów. Tam przygotowywali się do kolejnych dużych operacji przeciwpartyzanckich¹⁰¹.

W oddziale Dirlwanger – batalionie specjalnym SS (SS-Sonderbataillon Dirlwanger) – zaczęto praktykować rehabilitację przedstawicieli dowództwa SS lub funkcjonariuszy, posiadających wysokie numery członkowskie SS. Jednocześnie oddział Dirlwanger został podporządkowany dowództwu 286. Dywizji Zabezpieczenia. Wówczas doszło do sytuacji, że służba na Białorusi stawała się atrakcyjnym dodatkiem do

¹⁰¹ AAN, T-354, rol. 650 kl. 411 (*SS-Sonderbataillon Dirlwanger, Bericht Abschnitt 246*; 30.12.1942); BAMA, N 756/206a, bk (*SS-Sdr-Batl. Dirlwanger, Bataillons-Befehl*; 28.12.1942); RH 22/232, kl. 136v-138v (*Der Befehlshaber des rückwärtiges Heeresgebiet Mitte, Abteilung Ia, Kriegstagebuch Nr. 3 – Tag: 29.12.42-30.12.42*); RS 3-36/9, k. 130 (*SS-Sonderbatl. Dirlwanger; Bericht über das Unternehmen vom 29./30.12.42 im Raume südl. Beresino*; 30.12.1942); R. Michaelis, *op. cit.*, s. 36; Д. Жуков, И. Ковтун, *op. cit.*, s. 162–163; autorzy wykazali fałszywość informacji zamieszczonych w sowieckiej memuarystyce (А. Зевилев, Ф. Курлат, А. Казичкий, *Ненависть, спрессованная в тол.*, Москва 1991; И. Ильиных, *Шестьсот дней в боях и походах*, Тула 1969), sygnalizującej uczestnictwo SS-Sdr.-Btl. Dirlwanger w operacjach przeciwpartyzanckich na Witebszczyźnie i „Klette II” w końcu 1942 r.

nużącej pracy biurokratycznej w Berlinie: „Naturalnie wszyscy słyszeli o tych bezzwłocznych zadaniach i wielu ludzi aplikowało o pobór do oddziału we wszystkich agencjach, aby móc wydostać na wolność i do zielonych lasów zamiast siedzieć za biurkami”. Tak drogę do oddziału Dirlwangerera „odnalazł” SS-Hauptsturmführer Erwin Walser, któremu znudziła się praca w Greifelt i dzięki temu pojawił się na kartach niniejszego opracowania.

Ale można tam było trafić też dla szybszego awansu. Wspomniany już SS-Obersturmführer Hans Georg Weber z SS-Hauptamtu został wysłany do Dirlwangerera, gdzie nabył bojowego doświadczenia na terenie Komisariatu Generalnego Białoruś (*sic!*) podczas polowań na ludzi, za co otrzymał pożądane w Berlinie odznaczenia – Winterschlacht Im Osten, Kriegsverdienstkreuz i Eisernes Kreuz 2. Klasse¹⁰².

Zintensyfikowanie działań przeciwpartyzanckich w 1943 r. zapowiadały wspomniane wcześniej decyzje podejmowane w listopadzie i grudniu poprzedniego roku. Nowe rodzaj walk gen. von Schenckendorff zaczął określał w dokumentach jako „zwalczanie band” („Bandenbekämpfung”). Sytuacja na obszarze okupowane Reichskommissa-

¹⁰² W jednym z dokumentów pojawiają się przykłady lista z nazwiskami osób do „drogi do rehabilitacji”, posiadających wysokie numery partyjne czy więzienne – tego dokument nie precyzuje: Theodor Bartels (nr 24), Willy Behrens (nr 43), Max Budnewski (nr 766), Josef Chwalczyk (nr 119), Adolf Johl (nr 359), Anton Kirstein (nr 404), Helmuth Kühn (nr 459), Herbert Meizer (nr 554), Alfred Scheid (nr 745), Johann Werner (nr 901), Willi Zaddach (nr 944), Walter Hanke (nr 725) czy Karl Freim (nr 341), którzy trafili pod komendę Dirlwangerera wraz z osobami o słowiańsko brzmiących nazwiskach: Otto Danderski (nr 47.388), Willy Dzumbowski (nr 40.537), Franz Jankowski (nr 47.433), Albert Jarzinski (nr 36.458), Erich Kaczmarek (nr 29.732), Leo von Koborowski (nr 28.532), Herbert Kosowski (nr 33.276), Wilhelm Kowalick (nr 53.056), Gustav Krutski (nr 51.797), Wilhelm Lipkowski (nr 51.971), Johann Osinski (nr 38.163), czy Leo Scholtyscheck (nr 19.699), *vide*: AAN T-354, rol. 650 kl. 411 (*SS-Sonderbataillon Dirlwanger, Bericht Abschnitt 246*; 30.12.1942); AIPN, IPN BU, 0678/311, k. 227 (*Akta gen. Stahela, Wyciąg z zeznań Ericha von dem Bacha*; 26.01.1946, Nr. 00829); GK 151/11/stenogram, t. 20 (*Direct Examination of Gottlob Berger by Dr. Fröschmann*; s. 6106, 6113–6114); BA-MA, RS 3-36/6, k. 8–12 (*Namentliche Aufstellung der für das Kommando „D” ausgesuchten Häftlingen*; b.d).

riate Ostland nie przedstawiała się pomyślnie dla Niemców po klęsce pod Stalingradem: „Kryzys ekonomiczny w «Ostlandzie» pogłębia się z miesiąca na miesiąc. Przemysł odczuwa coraz większe utrudnienia surowcowe, opałowe i transportowe. [...] Warunki transportowe stają się na terenie «Ostlandu» coraz bardziej uciążliwe. Ruch kolejowy na głównych liniach ucierpiał stosunkowo najmniej, natomiast linie boczne obsługiwane są coraz gorzej. [...] Dywersja sowiecka przybiera na sile w miarę intensyfikacji działań frontowych. Oddziały dywersyjne wyraźnie odgraniczają się od akcji [«]bandyckiej[»] elementów miejscowych i nie przyjmują do swego składu zgłaszających się ochotników”¹⁰³.

Rok 1943 zapowiadał okres największych pacyfikacji partyzantki i ludności cywilnej przeprowadzanej przez Niemców, Austriaków, Volksdeutscherów oraz wschodnioeuropejskich ochotników, walczących po stronie narodowosocjalistycznej III Rzeszy.

Źródła archiwalne

- Archiwum Akt Nowych: 202/III/121; 202/III/132; T-78, rol. 479; T-175, rol. 18, 59, 81, 124, 130, 140, 220, 225; T-354, rol. 649, 652; T-454, rol. 21, 94.
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej: BU 0678/311; GK 103/78; GK 151/11/dok prok, t. 43; GK 151/11/stenogram, t. 14; GK 151/11/stenogram, t. 20; GK 151/11/stenogram, t. 26; GK 166/1100; GK 688/12.
- Bundesarchiv Berlin: NS 33/362; NS 33/446; R70-SU-139; R70-SU/142; R70-SU/145.
- Bundesarchiv-Militärarchiv: N 756/206a; RH 19 II/153; RH 22/228; RH 22/230; RH 22/231; RH 22/232; RH 22/236; RS 3-36/3; RS 3-36/4; RS 3-36/8; RS 3-36/9; RS 3-36/10; RS 3-36/11b; RS 3-36/14; RS 3-36/20; RS 3-36/21; RS 3-36/22.
- Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, ф. 1450, воп. 2, спр. 1244, арк. 60; спр. 1251, арк. 203-205, 220-220адв.; спр. 1300, арк. 111, 114, 120адв.; воп. 4, спр. 110, арк. 2; ф. 655, воп. 1, спр. 3, арк. 5-7, 11-12.

¹⁰³ AAN, 202/III/121, k. 3 (*Delegatura Rządu RP na kraj, Akta Departamentu Informacji i Prasy Sekcja Wschodnia. Sprawozdanie sytuacyjne z Ziem Wschodnich za m-c styczeń; 17.09.1943*).

Bibliografia

- Angrick A., *Erich von dem Bach-Zelewski. Himmlers Mann für alle Fälle* [in:] *Die SS. Elite unter dem Totenkopf*, red. R. Smelser i E. Syring, Paderborn 2000.
- Anonim, *Erinnerungen an das SS-Sonderkommando „Dirlwanger“*, Hrsg. Rolf Michaelis, Berlin 2011.
- Auerbach H., *Die Einheit Dirlwanger*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte“ 1962, 3 Heft, Juli.
- Berenbaum M., Peck A. J., *The Holocaust and History. The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined*, Washington, Bloomington, Indianapolis 2004.
- Blood P. W., *Hitler's Bandit Hunters. The SS and the Nazi Occupation of Europe*, Washington D. C. 2006.
- Boll B., *Chatyn 1943* [in:] *Orte des Grauens. Verbrechen im Zweiten Weltkrieg*, red. G. R. Ueberschär, Darmstadt 2003.
- Curilla W., *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944*, Paderborn 2006.
- Forbes R., *For Europe. The French Volunteers of the Waffen SS*, Solihull 2006.
- Gander T., Chamberlain P., *Weapons of the Third Reich: An Encyclopedic Survey of All Small Arms, Artillery and Special Weapons of the German Land Forces 1939–1945*, New York 1979.
- Gerlach Ch., *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschaft- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*, Hamburg 1999.
- Grzybowski J., *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939–1956*, Warszawa 2011.
- Heer H., *Vernichtungskrieg Verbrechen der Wehrmacht 1941–1944*, Hamburg 1995.
- „Karlsbad“ [online], <http://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php/Thread/44581-Unternehmen-Karlsbad-1942/> [dostęp: 26.11.2017].
- Kilian J., *Wehrmacht und Besatzungsherrschaft im Russischen Nordwesten 1941–1944: Praxis und Alltag im Militärverwaltungsgebiet der Heeresgruppe Nord*, Paderborn, München, Wien, Zürich 2012.
- Klausch H.-P., *Antifaschisten in SS-Uniform. Schicksal und Widerstand der deutschen politischen KZ-Häftlingen Zuchthaus- und Wehrmachtsgefangenen in der SS-Sonderformation Dirlwanger*, Bremen 1993.
- Langerbein H., *Hitler's Death Squads: The Logic of Mass Murder*, College Station 2004.
- MacLean F. L., *The cruel hunters. SS-Sonderkommando Dirlwanger: Hitler's most notorious anti-partisan unit*, Atglen 1998.

- Michaelis R., *Der Weg zur 36. Waffen-Grenadier-Division der SS*, Rodgau 1991.
- Munoz A., Romanko O., *Hitler's White Russians: Collaboration, Extermination and Anti-Partisan Warfare in Byelorussia, 1941–1944*, Bayside 2003.
- Musiał B., *Sowieccy partyzanci 1941–1944. Mity i rzeczywistość*, Poznań 2014.
- Pohl D., *Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*, Berlin 2009.
- Pol.-Batl. 122* [online], <http://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php/Thread/23356-Pol-Batl-122/> [dostęp: 26.11.2017].
- Polizei-Bataillon 313 – Polizeischule Bad Kleinen* [online], <http://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php/Thread/22951-Polizei-Bataillon-313-Polizeischule-Bad-Kleinen/> [dostęp: 26.11.2017].
- Trevor-Roper H. R., *Hitler's War Directive 1939–1945*, New York 1966.
- Turonek J., *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Warszawa 1993.
- Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS 1939–1945*, Osnabrück 1973.
- Warlimont W., *Inside Hitler's Headquarters*, Navato 1964.
- Winkler U., Hohendorf G., „Nun ist Mogiljow frei von Verrückten”. *Die Ermordung der Psychiatriepatient Innen in Mogilew 1941/42* [in:] B. Quinkert, P. Rauh, U. Winkler (eds.), *Krieg und Psychiatrie 1914–1950, Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus*, Göttingen 2010.
- Дробязко С., *Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. 1941–1945 гг.*, Москва 2004.
- Жуков Д., Ковтун И., *Охотники за партизанами. Бригада Дирлевангера*, Москва 2013.
- Жуков Д., Ковтун И., *РННА. Враг в советской форме*, Москва 2012.
- Зевилев А., Курлат Ф., Казицкий А., *Ненависть, спрессованная в тол*, Москва 1991.
- Ильиных И., *Шестьсот дней в боях и походах*, Тула 1969.
- Истребление евреев в Глубоком и других местечках. Из материалов М. и Г. Раяк* [в:] *Черная книга о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно-оккупированных районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны 1941–1945 гг.*, ред. В. Гроссман, И. Оренбург, Jerusalem 1980.
- Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 3. Кн. 2. От обороны к наступлению (1 июля – 31 декабря 1942 г.)*, Москва 2003.

- Партизанские формирования Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – июль 1944): краткие сведения об организационной структуре партизанских соединений, бригад (полков), отрядов (батальонов) и их личном составе*, ред. А. Манаенков и др., Минск 1983.
- Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии в 1941–1944 гг.*, ред. П. П. Липило, В. Ф. Романовский, Минск 1965.
- Трагедия белорусских деревень 1941–1944. Документы и материалы*, ред. Н. Кириллова, В. Селеменев, Минск, Москва 2011.
- Туристская энциклопедия Беларуси*, ред. И. И. Пирожник, Минск 2007.
- Фридман А., Шендерович И., *Уничтожение пациентов Могилевской психолечебницы – путь к созданию нового поколения «душегубок»* [в:] *История могилевского еврейства: документы и люди*. Кн. 2. Ч. 2, сост.: А. Липтин, И. Шендерович, Могилев 2010.
- Храмович Г., *Три партизанских года. Записки секретаря подпольного райкома КП Белоруссии*, Минск 1981.
- Шендерович И., *Хроника уничтожения евреев Могилева* [в:] *История могилевского...*

SS-sonderkommando Dirlwanger in the occupied territories of Belarus (March-December 1942)

The unit commanded by Oskar-Paul Dirlwanger has become an incredible scale of barbarism. Slavic *Untermenschen* – Belarusians, Russians, Poles and Slovaks – were the target of Dirlwanger's soldiers for almost three years during the ruthlessly conducted *Partisanenbekämpfung* (fighting the guerrillas), which was quickly renamed *Bandenbekämpfung* (to fight the "band") to emphasize humiliation an enemy with whom the police, SS and East European volunteers fought. One of them was SS-Sonderkommando Dirlwanger.

Key words: II World War, Belarus, occupation, Oskar-Paul Dirlwanger